

ו'להיות נושא בעול

אריה מורגנשטרן

אחיי המיוסרים':

טוביה הרופא ויהודי

ירושלים בשנים

1715-1729



# 'ולהיות נושא בעול אחיי המיוסרים': טוביה הרופא ויהודי ירושלים בשנים 1715-1729

## הקדמה

אחד הביטויים המרכזיים לזיקת יהודי העולם ליישוב היהודי בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה היה הפעילות הנמרצת של פילנתרופים וארגונים על-קהילתיים בעולם לטובת היישוב. אולם למעשה כבר יותר ממאה שנים קודם לכן התקיימה פעילות על-קהילתית – פילנתרופית, ארגונית ודיפלומטית – לסייע לקהילה היהודית בירושלים להשתחרר ממצוקת החובות הכבדים שהעיקו עליה, בין השאר כתוצאה מעליית חבורת ר' יהודה חסיד בשנת תס"א (1700). אחד האישים המרכזיים שנשא בעול פעילות זו בראשית המאה השמונה-עשרה היה הרופא טוביה הכהן, ובו אעסוק במאמר זה, לאור מקורות חדשים.

דיוקנו של טוביה  
הכהן (1652-1729)  
על רקע חצר  
האשכנזים  
בירושלים, אמצע  
המאה התשע-עשרה

טוביה הכהן (1652-1729), המוכר יותר בכינויו טוביה הרופא וכמחבר הספר 'מעשה טוביה' (ונציה תס"ז [1707]), נולד בעיר מץ שבצרפת לאביו ר' משה, שהיה גם הוא רופא, ושכיהן במקביל בתפקיד רב.<sup>1</sup> גם סבו מצד אביו, ר' אלעזר וועליש, היה רופא; סבו זה נולד בצפת לאביו, ר' שלום, שכיהן בה כאב בית דין ומורה צדק. סבא רבא זה של טוביה, ר' שלום, היה גיסו של ר' אליהו די וידאש (1550-1586), תלמידו של המקובל הנודע ר' משה קורדובירו. ר' אלעזר הכהן וועליש, סבו של טוביה, עזב את צפת בצעירותו על מנת להדפיס בפולין את ספרו של דודו ר' אליהו די וידאש 'ראשית חכמה' (קרקוב שנג"ג-שנ"ד [1594-1593]). לאחר הדפסת הספר נשאר ר' אלעזר הכהן בעיר קרמניץ שבפולין, נשא אישה ונולדו לו שם שלושה בנים. הצעיר שבהם, הרב משה הכהן, כיהן כרבה של העיר נארול בפולין, אך בעקבות פרעות ת"ח-ת"ט (1648-1649) נמלט מפולין והתיישב במץ שבצרפת, ושם נולד בנו טוביה. ר' משה הכהן, שקרוי על שם העיר שבה כיהן כרב ר' משה נארול, נפטר בשנת תי"ט (1659), לאחר שהספיק לכהן תקופה קצרה גם כרבה של העיר מץ. בעת פטירתו היה טוביה בנו בן שבע בלבד.<sup>2</sup> לאחר חמש שנות אלמנות נישאה אמו של טוביה, מרת פייגא, בשנת תכ"ד (1664) לר' משה שמשון בכרך, אב בית דין וורמייזא,<sup>3</sup> וטוביה הצעיר עבר עם אמו לעיר וורמייזא. אחרי תקופה קצרה בבית משפחת אביו החורג נאלץ טוביה הצעיר ליטול את מקל הנדודים ולשוב

אני מודה לדר' ירון בן-נאה על קריאתו המוקפדת והערותיו המועילות.

- 1 על טוביה הרופא ראו: א' לוינסון, טוביה הרופא וספרו מעשה טוביה, ברלין תרפ"ד; א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ב, ירושלים תרפ"ט, עמ' 113-119; ד"א פרדימן, טוביה הכהן, ירושלים ת"ש; ד' וורמן, מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה, ירושלים תשס"ג, עמ' 212-234, ושם בעמ' 212, הערה 2, ביבליוגרפיה נוספת.
- 2 ש"א רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ד, סופיה תרצ"ה, עמ' 219. וראו גם: ט' כהן, מעשה טוביה, ונציה תס"ז, הקדמת המחבר.
- 3 י"ח בכרך, חות יאיר, פרנקפורט תנ"ט, סי' צב, דף מז ע"ב.

לפולין אל קרובי אביו. בכתביו ניכרת הערכה עצומה לאביו והערצה כלפי משפחת אביו חורגו, שאווירת תורה, חכמה ומדע שררו בה בכפיפה אחת. לאחיו חורגו, ר' יאיר חיים בכרך – מי שעתיד להיות מגדולי תלמידי החכמים שבדור, מחבר הספר הנודע 'חוות יאיר' (פרנקפורט תנ"ט 1699)

– הייתה השפעה מעצבת על טוביה הכהן בשנות התבגרותו.<sup>4</sup> תחומי התעניינותו של ר' יאיר חיים בכרך כללו את התורה על כל ענפיה, את תורת הקבלה וגם מתמטיקה ואסטרונומיה. אישיותו של טוביה הצעיר עוצבה אפוא ממקורות יניקה כפולים – ממשפחת אביו הרופא וממשפחתו החורגת. הוא ספג זיקה חיובית עמוקה לעולם שמשולבים בו אהבת התורה, למדנות מופלגת ושמירה מוקפדת על המסורת יחד עם חשיבה רציונלית ושאיפה לידע נרחב במדעי הטבע וברפואה.

בשנת 1678, בהיותו בן עשרים ושש, התקבל טוביה ללימודי הרפואה באוניברסיטה של העיר פרנקפורט שבגרמניה והיה לאחר מראשוני היהודים שהתקבלו ללימודים באוניברסיטה זו. אולם בגלל איבה מצד תלמידי האוניברסיטה ומוריה, ובעיקר עקב התנגדותם לאפשר ליהודים לעסוק במקצוע הרפואה, עזב טוביה את גרמניה ועבר לאוניברסיטת פדובה שבאיטליה להמשיך לימודי הרפואה.<sup>5</sup> הוא זכה שם לתמיכה רוחנית וחומרית מן הרב המקומי, ר' שלמה קוניאן, שהיה בעצמו רופא ובוגר אוניברסיטת פדובה, ואשר

סייע רבות בידי הסטודנט הצעיר לסיים את לימודי הרפואה בשנת 1683. את הפרקטיקה הרפואית המזהירה שלו ניהל טוביה דווקא בתחומי האימפריה העות'מאנית, מקום שפעלו בו רופאים יהודים גם בחצר הסלטאנים מאז המאה החמש-עשרה, ובהם ר' ישראל קוניאן 'אביר הרופאים',<sup>6</sup> אחיו של מדריכו

4 בשאלה הלכתית שהפנה גיסו של טוביה הכהן, ר' משה ב"ר שלום פרידמן, אל ר' יאיר חיים בכרך, ואשר נדפסה בספרו 'חוות יאיר', הוא הזכיר לו שבעצם יש ביניהם קרבה משפחתית, ושטוביה הכהן (כ"ץ) כתב עליו, על בכרך, טובות וגם שלח לו במתנה את ספרו של אביו, ר' משה שמשון, 'חוט השני': 'ובפרט שגיסי החכם היניק החכם השלם הכולל האלון מוהר"ר [מורנו ורבנו הרב ר'] טוביה כ"ץ כמו כן הפליג אותו ומה גם שלח לי ספר חוט השני מה טוב ומה נעים ממש ה[י]ה[ו] לי'. בכרך הוסיף במקום זה בסוגריים מרובעים הערה ביוגרפית על טוביה הצעיר: 'היה אחי חורגי בן הגאון מוהר"ר משה נהראל שהיה ג"כ אב"ד דק"ק [גם כן אב בית דין דקהילת קודש] מיץ וא"א [ואדוני אבי] הגאון נשא אלמנתו מרת פיגא בזיווג שני שנת כר"ת' (שם, סי' צב, דף מח ע"ב).

5 על פדובה כמרכז לימודי הרפואה לצעירים יהודים ראו: רודמן (לעיל, הערה 1), עמ' 113-114.

6 מעשה טוביה (לעיל, הערה 2), דף ה ע"ב.



הגן הבוטני של אוניברסיטת פדובה, שבה רכש טוביה הכהן את עיקר השכלתו הרפואית

ורבו בפדובה, ר' שלמה קוניאן. בקריירה הרפואית שלו שימש טוביה בין היתר רופאם האישי של כמה מראשי השלטון באימפריה העות'מאנית בימי הסלטאן אחמד השלישי, ששלט בשנים 1703-1730, ובעיקר של הוויזר הגדול, ראמי פאשא.<sup>7</sup>

במקביל לעבודתו כרופא עסק טוביה בכתיבה מדעית ותורנית. ספרו 'מעשה טוביה' הוא אנציקלופדיה המשלבת בתוכה נושאים בתחומי אמונת ישראל, רפואה, אסטרונומיה, פיזיקה וגאוגרפיה. הספר 'מעשה טוביה' זיכה את מחברו בפרסום רב והפך את טוביה הרופא לדמות מוכרת בעולם היהודי כרופא וכתלמיד חכם מובהק.<sup>8</sup>

הספר נכתב בשפה העברית בכוונת מכוון. לדעת דוד רודרמן על ידי חיבור הספר בשפה העברית ביקש טוביה הרופא להוכיח ליהודים שלמרות נחיתותם בלימודי המדעים, קיימים כמה וכמה יהודים כמותו אשר מסוגלים להוציא מתחת ידם ספר עב כרס 'המשתווה לכל חיבור דומה בלשון אירופית כל שהיא ואף עולה עליו [...] וכן לעודד את אחיו היהודים להאמין שעודם שותפים שווי זכויות בתרבות המדעית המרתקת שצמחה והלכה בכל רחבי היבשת'.<sup>9</sup> לדעת רודרמן הרוח הנושבת מן הספר חדורה תחושת נחיתות תרבותית עמוקה, כתוצאה מחוויות קשות ובמיוחד העוינות האנטישמית שחוות טוביה בימי לימודיו בפרנקפורט. עם זאת אף שהספר נועד בעיקרו להציע לרופאים ולהדיוטות מידע רפואי בצורה תמציתית ופשוטה, על פי תפיסתו היסודית הוא כוון גם לרומם את הרופא היהודי, שרכש בעמל רב השכלה, ולהוכיח כי תלמידים יהודים נוספים, אם רק יזכו לחינוך נאות, מסוגלים להגיע כמותו להישגים מדעיים גדולים.<sup>10</sup>

שמואל פיינר טען כי טוביה הרופא ביקש להתמודד בספרו עם תרבות שבה המדע החדש והספקנות הדתית אתגרו את האמונה המסורתית היהודית, וביקש להזהיר מפני הכפירה של אתאיסטים ודאיסטים יהודים נסתרים שריחפה בשמי אירופה בראשית המאה השמונה-עשרה. מסיבה זו לדבריו הוקדש חלקו הראשון של הספר 'מעשה טוביה' לחיזוק האמונה במציאותו, באחדותו ובקדמותו של אלוהים וכן בהתגלות האלוהית ובהשגחה האלוהית, ובכלל זה בתפיסות המסורתיות של שכר ועונש ותחיית המתים.<sup>11</sup>

נראה כי לאחר שהובא הספר 'מעשה טוביה' לדפוס, בשנת 1707, הפחית טוביה הרופא מעיסוקיו בפרקטיקה הרפואית על מנת להתמסר להבאה לדפוס של כתבי-היד של אביו. את המלאכה התחיל בשנת 1709 והשלימה בשנת 1713, כאשר הוציא לאור את ספרו של אביו 'ברכת טוב' (ונציה תע"ג). כעבור כשנתיים, בשנת 1715, בהיותו בן שישים ושלוש, עלה טוביה לירושלים, וחי ופעל בה עד פטירתו, בשנת 1729.

7 וכך סיפר על הוויזר הגדול ראמי פאשא: 'ובחנתיו לעיני המשנה הגדול ראמי' פשה אשר בחר בי מכל רופאי הארץ להיות לפניו' (שם, דף עז"א). ראמי פאשא כיהן בתפקידו מה-25 בינואר עד ה-22 באוגוסט 1703.

8 את חיבור הספר סיים טוביה בקושטא בשנת 1701, בהיותו בן ארבעים ותשע. הוא שלח את כתבי-היד אל מדריכו הרוחני, ר' שלמה קוניאן, והוא אשר הביאו לדפוס בוונציה בשנת 1707. הספר יצא בחמש מהדורות.

9 רודרמן (לעיל, הערה 1), עמ' 218.

10 שם, עמ' 219.

11 ש' פיינר, שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה ה-18, ירושלים תש"ע, עמ' 58.





פרשת הבאת ספרו של אביו 'ברכת טוב' לדפוס בשנת 1713, פרשה שנמשכה לפחות מאז שנת 1709, נראית לכאורה אירוע חסר חשיבות בדברי ימי חייו של טוביה הרופא. אולם דברי ההקדמה שלו לספר חושפים רבדים סמויים של עצמה רגשית ביחסו של הבן אל אביו. נראה שדמותו העמומה של האב, שטוביה התייחס ממנו, כאמור, בהיותו בן שבע, לא נתנה לו מנוח. לדבריו הוא כורע מעומס חוויית הסיפורים שסיפרו לו עליו בני המשפחה. כל ימיו חי בתחושת החמצה מפני שנותר יתום ללא אב ופטרונו, ובעיקר מפני שלא זכה לקבל תורה ישירות מאביו, שהיה מורה הוראה לרבים, למדן גדול וגם רופא כמותו. נראה שמתוך רגש הערצה ניסה טוביה למלא את מה שהחסיר בחייו, וזאת באמצעות עיסוק בכתבי־היד שהותיר אחריו אביו. לנוכח שפע דברי הקילוסין לאישיותו הרוחנית של אביו בהקדמה לספר, בולטים בהיעדרם דברים על אודות אמו יולדתו או על אחיו ואחותו. ייתכן שטוביה כעס על אמו מפני שזנחה אותו כאשר הלכה אחר בעלה השני, ר' משה שמשון בכרך, והוא נאלץ משום כך לעזוב את הבית החדש, לנדוד בגיל צעיר מאוד למרכזי התורה בפולין ולחסות בצלם של בני משפחת אביו.<sup>13</sup> בהקדמה לספר בא לידי ביטוי גם



שער 'ספר ברכת טוב' מאת משה נראל הכהן, אביו של טוביה, ונציה תע"ג (1713)

החשש שמא לא קיים כראוי את מצוות כיבוד אביו או שאינו ראוי לשאת את זכרו. בגילוי לב מפליא תיאר טוביה את חיבוטי הנפש שעברו עליו מפני שהביא לדפוס את ספרו שלו, 'מעשה טוביה', קודם ששקד על פרסום כתביו התורניים של אביו. ועל כן בשנת 1709, במלאות יובל שנים לפטירת אביו, קיבל עליו להתחיל בהכנת ספרו של אביו לדפוס.<sup>14</sup> בדברי ההקדמה לספר הביע טוביה את צערו על שלא התפנה לעסוק בהוצאת כתבי אביו לאור ולכבד בכך את זכרו שנים רבות קודם לכן; הוא הסביר זאת בשלל אירועים שמנעו ממנו לעשות כן בשנים שבהן 'כילה את זמנו לריק', ואולי רמז בין היתר לתחרות קשה שהייתה לו בתחום המקצועי, ואשר אילצה אותו להתמסר לעבודתו הרפואית.<sup>15</sup> על ייסורי הנפש שנתייסר בהם נוספו דברי ביקורת והתרסה שהגיעו אל טוביה מן החוץ, כנראה מבני משפחת אביו, על שהקדים את פרסום ספרו להוצאת לאור של כתבי אביו.<sup>16</sup> הוא לא הזכיר מי

13 בדברי ההקדמה לספר 'מעשה טוביה' הוא הזכיר כי שהה בפולין לפני שלמד רפואה: 'שראו עיני בימי מגורי בהיותי שם בארצם [פולין] עם היות שאז למדתי חוקים ולא משפטים ידעתי עדיין דרכי הרפואה' (מעשה טוביה [לעיל, הערה 2]).

14 'כי מנעורי בלבי מחלת לב בתוחלת ממושכה [...] במשך היובל לקץ חמישים שנה' (מ' הכהן, ברכת טוב, ונציה תע"ג, ההקדמה לספר). אולי בגלל תיאור קורות חייו הקשות של טוביה בהקדמה לספרו של אביו קבע רודרמן כי 'הנימה השלטת בכל מפעלו של טוביה הכהן היא של לחץ ואף של ייאוש' (רודרמן [לעיל, הערה 1], עמ' 218).

15 וכך כתב על עצמו בגוף שלישי: 'קורות הזמן הרדיפוהו מנוחה [...] ובעלי חיצים ישטמוהו [...] נבהלתי מראות איך בהבל כליתי זמני שאגמול חסד עם אבי אדוני' (ברכת טוב [שם], ההקדמה).

16 'אומרים שהרעתי מעשי במעשה אשר מקדם הדפסתי [את הספר מעשה] טוביה [...] וכל האומר טוביה חטא אינו אלא טועה' (שם).

הם שהתנכלו לו ופגעו בשמו הטוב, אך ציטט מדברי השטנה שהטיחו בו המתריסים נגדו, כמו 'טוב שברופאים לגיהנם',<sup>17</sup> ובמקביל העיד על תומתו וצדקתו, שבאו לידי ביטוי בסיוע ובגמילות חסדים לזולת.<sup>18</sup> מכל מקום דברי הביקורת פגעו בו מאוד, אולי מפני שהיה בהם שמץ של אמת, אבל גם עוררו אותו לעשות את מה שהחמיץ עד כה. אמנם בחלקים התאולוגיים של ספרו 'מעשה טוביה' הוא שיבץ דברי תורה ודרשות שמצא בכתבי אביו, כמו בשאלת מציאות האל, אחדותו וקדמותו, אולם ייתכן שהצבת דברי התורה של אביו בשולי דבריו שלו נראתה בעיניו לאחר מעשה כפגיעה בכבוד אביו. נראה שלבסוף החליט לקיים את מצוות כיבוד אביו המת באמצעות הדפסת כל כתביו, כפי שעשה לפניו אחיו החורג, ר' יאיר חיים בכרך. ואכן הרב יאיר חיים עסק בפירוט בדרכי כיבוד אביו וסבו, הן בהקדמתו לספר של אביו, ר' משה שמשון בכרך, 'חוט השני' (פרנקפורט של"ט [1679]), והן בהקדמתו לספרו שלו, 'חוות יאיר', והדגיש שם את חובת ההבאה לדפוס של חידושי התורה שלהם קודם להדפסת ספריו שלו.<sup>19</sup>

כאשר החליט בשנת 1709 לפרוע חוב של כבוד לאביו ולהדפיס את כתביו, שינה טוביה מן הסתם את סדרי העדיפות בחייו, שכן החלטה זו הייתה כרוכה בצמצום עיסוקיו המקצועיים כרופא. מסתבר כי הבאת הספר 'ברכת טוב' לדפוס בשנת 1713 היטיבה גם עם נשמתו הרדופה והביאה מזור לייסורי המצפון שהעיקו עליו עד אז. יתכן שבעקבות השינוי שחל בחייו החליט גם על העלייה לירושלים, החלטה ששינתה את מסלול חייו.

## האם עלה טוביה הרופא לירושלים מטעמים משיחיים?

טוביה נולד על ברכי טראומת גזרות ת"ח-ת"ט והיה בן הדור השני למשפחת ניצולים שברחה מאימת הפרעות ומעשי הטבח ששטפו מאות קהילות יהודיות ברחבי פולין ואוקראינה. יש להניח שהייתה בו, כב רבים אחרים, כמיהה לגאולה, גאולה לאומית וגאולה פרטית, כמיהה שאפיינה דור שלם של יהודים מיוסרי רציחות, גירושים ונרדמים.

טוביה חווה בצעירותו גם את המשבר השבתאי. נקל לשער כי היה מודע היטב לאמונה ששבתי צבי, המשיח שהמיר את דתו, רק 'ירד אל הקליפות' ונתעלם, אבל הוא עתיד להתגלות מחדש בירושלים בשנת תס"ו (1706) או תע"ו (1716), ארבעים שנה אחר התאסלמותו או פטירתו.<sup>20</sup> יהודים רבים האמינו בכך, ביניהם רבנים אשכנזים נודעים שעלו לארץ-ישראל עם חבורת ר' יהודה חסיד בראשית שנת תס"א (1700), וכן מקובלים מאיטליה שבאו עם חבורת המאמין ר' אברהם רוויגו שנתיים מאוחר יותר. לבד מהציפיות השבתאיות הללו ניסרו בחלל האוויר באותה עת ציפיות משיחיות שנשמכו בעיקר

17 'והנם אומרים טוב שברופאים לגיהנם. הלא על שפת יתר מכה רעהו בסתר נחרב ירושלים וביתר' (שם).

18 'נער הייתי גם זקנתי ועד הנה להטיב לזולתי כוונתי ולכף זכות כל אדם דנתי. בהשתדלות, לא שלְוֹתִי ולא שקטני עד כי לקצבי הרים ירדתי ועל עלכוני ועל ממוני לא חסתי' (שם).

19 יש לציין כי בכרך הרפס את ספרו 'חוות יאיר' בשנת 1699, כשהיה כבר חולה מאוד ושבור מבחינה נפשית, ולא היה מסוגל להקדיש לכך את מיטב כוחותיו. הוא נפטר שנתיים לאחר מכן, בשנת 1701, עוד לפני שחיבורו הראשון של טוביה הכהן, 'מעשה טוביה', היה מוכן לדפוס.

20 ז' רובשוב (שזר), 'משמשו של שבתי צבי', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 354.

על חישובי קץ על יסוד הפסוק הנודע של הנביא ישעיהו 'אני ה' בעתה אחישנה' (ישעיה ס, כב), חישובים שעל פיהם תתרחש הגאולה בשנת 'עתה', דהיינו בשנת תע"ה (1715), או בשנת 'בעתה', שהיא שנת תע"ז (1717).

האם היה טוביה הרופא מאמין שבתאי שהשתלב בתנועת העלייה השבתאית, או אולי השתייך לחבורות מחשבי הקץ שעדיין ציפו לגילויים משיחיים לקראת שנת 'בעתה' (1717)? במאמר השישי בספרו, המסיים את החלק הראשון, התאולוגי, של הספר, דן טוביה בחובה להאמין בביאת המשיח כאחד מעיקרי האמונה היהודית. הוא קבע כי מי שאינו מאמין בה הוא כופר ואין לו חלק בעולם הבא, והטיף שלא להתייאש מן הגאולה, בעיקר לנוכח טענת הנוצרים כי היהודים נזנחו ונענשו על ידי ההשגחה האלוהית. בהקשר זה תקף טוביה בחריפות את תופעת משיחי השקר ועסק בהרחבה בהופעתו של שבתי צבי, שמצד אחד 'היו הבריות מרננות אחריו והיו קוראים אותו שוטה וכסיל', ומצד אחר המוני העם שציפו לישועה ביקשו להאמין בו 'עשו תשובות גדולות ותעניות ותפלות וצדקות הרבה ועזבו כל עסקי העולם וכל משא ומתן'.<sup>21</sup> הופעתו של שבתי צבי, אליבא דטוביה הרופא, גרמה נזק עצום לעצם האמונה המשיחית היהודית בכך שריפתה את רוח העם: 'המה הביאו לב ישראל להתייאש מן הגאולה. המה נתנו חרב בידי הגוים להרגנו ופתחון פה לאומות לאמר עזב ה' אותנו ואבדה תקותינו'.<sup>22</sup> אגב דבריו על נזקיה של התנועה השבתאית דחה טוביה הרופא בתמיהה מופלגת את האמונה בתחייתו המצופה של שבתי צבי מן המתים: 'אבל זאת היא תמיהה נשגבה ונפלאה בעיני ולא אוכל לה, שיש חכמים גדולים ורשומים אשר עודם מחזיקים בתומם ומאמינים בו [בשבתי צבי] גם לאחר מותו ומה שנעשה בו על ידי חילוף ואחיזת עיניים כי הוא עודנו חי אבל נסתר ונעלם מעיני כל חי'.<sup>23</sup> טוביה הרופא מתגלה לעינינו בפרק זה כתלמיד חכם מובהק, מאמין באמונת אומן ב"ג עיקרים ודבק במסורת, אך גם כמדען בעל אוריינטציה רציונליסטית בסיסית.

מסתבר שטוביה הרופא התנגד גם לעיסוק בחישובי הקץ. בשני מקומות בספריו ציטט את השקפת אביו הנערץ, שכפר באמינותם ובערכם של חישובי הקץ. היחס השלילי של אביו לחישובי קץ נבע בוודאי מן האכזבה הטראומטית ומהתנפצות הציפיות המשיחיות לגאולה בשנת ת"ח (1648): במקום לחוות את ראשית עידן הגאולה כפי שציפו מחשבי קצין, חוו יהודי פולין ואוקראינה פרעות וחורבן. להמחשת יחסו השלילי כלפי חישובי קץ הביא טוביה הרופא בספרו את דרשת אביו על המסופר בתלמוד במסכת ברכות על ר' יוסי שנכנס לחורבה: 'תניא, אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל. בא אליהו זכור לטוב ושמר לי על הפתח עד שסיימתי תפילתי. לאחר שסיימתי תפילתי אמר לי [...] בני, מפני מה נכנסת לחורבה זו? אמרתי לו להתפלל. ואמר לי היה לך להתפלל בדרך [...] באותה שעה למדתי ממנו [...] שאין נכנסין לחורבה'.<sup>24</sup> מעשה זה על התפילה באחת מחורבות ירושלים נתפס בדרשות מאוחרות על התלמוד כניסיון לקרב את הגאולה שלא בדרך המקובלת, ועל כך העיר אליהו הנביא לר' יוסי. גם אביו של טוביה פירש את

21 מעשה טוביה (לעיל, הערה 2), דף יח ע"ב.

22 שם, דף יט ע"ב.

23 שם.

24 בבלי, ברכות ג ע"א.



הכניסה לחורבה כמייצגת ניסיון לא לגיטימי לקרב את הגאולה. אלא שביקורתו שלו על הדרך הבלתי קבילה לקרב את הגאולה נבעה מניסיונו ההיסטורי – מן האכזבה מחישובי הקץ לקראת שנת ת"ח: 'אלא ודאי הכי קאמר לו אליהו מפני מה נכנסת לחורבה ונתת דעתך בחשבון הקץ הלא תיפח רוחן של מחשבי קצין וצריכא (הגאולה) לבוא בהיסח הדעת'.<sup>25</sup>

דרשה נוספת בגנות חישובי קץ שמצא טוביה הרופא בכתבי אביו מוסבת על הפסוק על המאבק של מלאכו של עשו ביעקב: 'וירא (המלאך) כי לא יכל לו ויגע בכף ירכו' (בראשית לב, כה). וכך כתב אביו: 'ובמה שנגע מלאך של עשו בכף ירך אפשר בא הרמז על קץ גלות ארז' (כה) שהוא נסתר ובלתי נודע זמנו, כמו קץ גלות מצרים ת' [400] שנה ושל בבל ע' [70] שנה. מש"כ (מה שאין כן) [קץ הגלות] האחרון הכבד גלות אדום, נעלם זמנו ונסתר קולו, כמו ירך שנסתר ומכוסה'.<sup>26</sup>

את הגישה הרציונליסטית ואת שלילת העיסוק בתורת הנסתר בכלל יכול היה טוביה הרופא לספוג גם מכתבי אביו חורגו, ר' משה שמשון בכרך. בתשובה לאדם שייסר עצמו על שלא עסק בתורת הקבלה הביא ר' יאיר חיים בכרך את דברי אביו, שלעג לאפנה החדשה שנתפשטה בעם להתעסק בתורת הנסתר בלי הכשרה ראויה:

בדורותינו ראיתי עוללים לא ראו אור [...] בקרבם טמון השאור, ראיתי אפרוחים שלא נתפתחו עיניהם, עושים להם כנפיים לעוף בשמים, קובעים למודיהם בזוהר, לא הדר לו ולא תואר, חושבים מחשבת אָוֶן, מוסיפים חטא ועוץ, ולבם מלא עוללות והם מבקשים לתור בלמודי האצילות: הסרפד יעלה הדס, לעיין בספרי הפרדס, הוא עושה פסל ותמונה בחקרו בספר כנפי יונה [...] בעלי בתים שאינם יודעים לפרש סדרה או פרשה בפירוש רש"י קופצים ללמוד קבלה, וכל זה מפני שהדור יתום בעוונות והחכמה נתמעטה.<sup>27</sup>

נוכח האמור לעיל יש לשלול את האפשרות שטוביה הרופא עלה לארץ-ישראל ממניע משיחי אקוטי. עלייתו לא נבעה מחישובי קץ, ובוודאי לא מציפייה לתחייתו של שבתי צבי מן המתים ולשיבתו לירושלים.

## האם עלה טוביה לארץ-ישראל מטעמים אישיים?

האם ייתכן כי לאחר שזכה לתהילה כרופא וכתלמיד חכם בא טוביה על סיפוקו, ועל כן ביקש לסיים את נדודיו ולחזור לארץ מגורי אבותיו? זיקתו המשפחתית של טוביה לארץ-ישראל קשורה לא רק בסבו ר' אלעזר הכהן, שהיה יליד צפת, אלא גם במשפחת אביו החורג, ר' משה שמשון בכרך, שאמו, חוה, ניסתה לעלות לארץ-ישראל, אך נפטרה בדרך ונקברה בעיר סופיה. ר' יאיר חיים בכרך ציין כי העניק לספרו את השם 'חוות יאיר' גם על מנת להנציח את שמה של סבתו חוה, שמלבד היותה למדנית וצדקת נודעה בכך שנפטרה בדרכה לארץ-ישראל.<sup>28</sup>

25 מעשה טוביה (לעיל, הערה 2), דף יח ע"ב.

26 ברכת טוב (לעיל, הערה 14), דף כב ע"א.

27 חוות יאיר (לעיל, הערה 3), סי' רי, דף קיב ע"א. בכרך הוסיף על דברי אביו את המלצתו לשואל לבל יעסוק בתורת הנסתר 'כי הדרך להגיע אל ידיעת האמת מסוכן מאד' (שם).

28 הוא שיבח את אישיותה ואת מידת למדנותה: 'להיות למזכרת טוב לזקניתי החסידה מרת חוה זצ"ל, אם אבי הגאון [...] שהייתה יחידה במינה בדורה [...] וכמה פעמים שנתחבטו בדבר גדולי הדור ובאה היא והושיטה בקנה [...] גם הפלגת

## הקדמת המחבר

לאביר יעקב אם אבא אל מנחת לא אעלה על ערש יצתי ולא  
אין שניה לעני הנהגות לעפני ער כי אחבב כעני חבור כולל  
כמה חכמות ויריעות להשיב חרופו הכר ולהראות כי לא להם  
לכדם נהגו אלהי החכמה ואף כי אנתנו בעולם חורר במשבי  
חגלות הסר הנהגת ה' אור לנו יעדינו נמצאים בתוכינו אנשים  
חכמים ונבונים ורעים בינת לעתים ויהי כי ארכו לנו שם  
הימים והענו מ'ל להכליל בתוהינו שמו מנחת פנינו נגד  
**פאדוה** המשפחה לקבל עשרת הרופאים הנהגות אצלם ועם  
מצאנו את שאהבת נפשונו ה' החכם הכולל שר הפילוסופים  
והרופאים כמחר'ר שלמה קוניאן נרואש' מי חכמתו שוהים  
כצמח כל הפילוסופים והרופאים שבאין אצלם אשכנז  
ופולאנו פתרים פיהם ועליו הטוף מלתי והרב חכמת  
שלמה מכל חכמת הנבים הוא הרוי צמאנו והשקא אותנו מין  
רקחו כפילוסופים והרופאים וזולתו שאר חכמי המדרש עד  
שקבלנו בבית מדרשם נקבין כל החכמים חכמים כמנהגם  
אחרי וזה נחלל דרכי כשאתי הגב לארץ ישמעאל וראיתי  
מנחת בי טוב ואת הארץ נעמה סעיף יוכרני ורואי חזקתני  
לשלם נדרה אשר נדרתי בימי הרפי אך חזקתני בי ויהי לי  
לאויב כי כעת צרות ותפתקאות עד עלי המה פירוני הרפוי  
מנחת לטדני על שזה שיהיה פנים שהיה לי ה' מש' מעצב  
גם בזה בח' ה' המצאני מעי' לעזר המנחת הוא אשר נפשי  
תורה גדולה ויהי לי לשועה ה' חכם הכולל אביר הרופא'  
וכר התבונה והמדע כמחר'ר **ישאראל** קוניאן נרואש' וזה  
בק' קרשנאניא לחשוב מחשבות בחכמה ובמעשה ובכשרון דעת  
הוא עשה עמי אות לטובת ער שטחתי ואמרת ער לעשות לה'  
את אשר נדרתי אשליט וצדקת לי ונתתי אל לבם חרופ  
ולחפור ראשונה בכפרי חכמני הרפואים והתאונים ונאמרו  
בזה אשר הגוינו ליד סקריה אבא מאיר הגאון זצ"ל  
ולעומתם בכפרי חכמי האומות הרשעים מקרוב באו ואלקח מהם  
צוף רשעים ויערם ויחמרו ספר כלל הידוע והחכמי הנערב  
לכל ידועי ספר וביהר לחכמי הרפואה וקראתי אותו **רעשה**  
**טוביה** והוא לחכמי חכמים ופועלים השגשג האחד לזכור שמי  
למען ישאר בקרב הארץ ולא ישכח כי בעונותיו בני האהבים מתו  
ולא ארע אב אובת לבנים אחרים ואם לאו ולכן אמרתי מעשה  
המה תולדותי ויקראן על שמי אולי אבנה מהם והשגשג השני על  
שם המסנה הידועה מעשה בטוביה הרופא שראה את החודש  
והנה חלקתי חבור הלו לשני ספרים והספר הראשון כמו כן  
לחכמי חכמים ואלה הן:

**עולם העליון**  
השקלי מצאור נקדמות האחרות האל  
והבדל ושאר ענינים רוחניים  
**עולם האמצעי**  
שהוא עולם הגלגלים הכולל חכמת  
התבונה ותולדתה הגדולה  
שהוא עולם ההתחנן והוא כולל כל מה  
שהתחנן לגלגל הירח  
שהוא ארץ שיש בו דוגמת העולם הגדול  
בכלל אשר בור' כמה חכמים האירכו  
למעניהם ואני' להאברה הקצור ראיתי לכתב הקצור והחברתי  
ואודיען קורא המשכיל שכתבתי כל הסוכה להשגת הוי האדם  
והחלק החמישי נקרא

**יסודי העולם**  
כולל כמו ארבע מאות הקיור עצמות  
בעניני יסודות הארבעה וכל מה הידועות  
נדה לבי ללקט אותן ממנה ספרים קדמונים ואחרונים למען  
יתולאחרי ביד אהבי יען שהעלתי מרובת כל בר דעת  
שימצא בהן קורת רוח אמנם עד אחת אני שואל ואת' אבקש  
מהקורא המשכיל והאבד והמחבר בכבודי שאת יצאני בחבורי  
זה אן בספר השני במלאת הרפואה עיוות ומעשיית שגוה  
בל שון

**אמר** טוביה חכה בן להנאון הנדון והרב המפורסם חר' ר'  
משה נראל בן להחכם השלם והרופא המוכח כמחר'  
אלעזר ויעלשים מלך קדמני' יע'א בן להחכם השלם כמחר'  
שלום א' ב' ומ' בצפת חב' הוא יכין של המקובל האלקי הרב  
ר' אלי' די ויראש מחבר ס' הנכבד **ראשית חכמה** כולם  
אנשי' חכמים ונבונים ראש' לפי ישראל הסה מהבחי' המיוחדים  
בשלשלת ויחסי' עד עזרי' דכופר רבה' וזודעים בשם  
פאדוקריוני בארץ הצבי ובארץ אשליא ורומא הגדולה זכרת  
ה' כל החכמים השלמים האלה לטוב ויגותו על משכבותם  
בן עדן אמר סלה :

**בהיות** כי ידוע הוא מאמר ה' ל שר ליה לאיש לאודיעי  
נפשיה באתרא דלא ידעין גם אנכי הצעיר אלפי  
לא אושחז פי מלפס קצת יחזיו וחקק און הקורא המשכיל שמי  
מנהו ורע א' מ' זקני הרב' אלעזר הנ' איש צפת טוב' ב'  
בא בבחרות מארץ הקדושה לארץ פולניא להרפוע הספר הנכבד  
ר' ראשית חכמה שחבר דוד' נ'ע ושם הוציא מחשבתו אל הפועל  
בנראה מהקדמה המפוראה שלו בדפוס ק' **קראקא** יע'א :  
אחרי בן נשא בארץ ההיא אשה הגונה והוליד ממנה שלשה  
בנים כולם חכמים ונבונים וא' מ' הקטן בהם בשנים אבל גדול  
כתורה נודע שמו בשערי' ה' הנ' אשר בתחלת ימינו הרביץ  
תורה בכמה ק' בארץ פולניא אן מפני המה חסידים וזהם החבר  
המתהפ' בנחת ה' ח' לפק יצא משם לארץ אשכנז היא לימניא  
זלא היו ימים מועשים עד ששלחו חכמי וקציני ק' מין עיר ואם  
בשראל בארץ צופה היא חרביא וקבלוה עליהם לרב ולמ' י'  
ועם נהג נשיאות אן בער' לא הארץ ימים על ממלכתו ומשה  
עלת אל ה' ולק' יצא משם לארץ אשכנז ואני היותי נער  
ורך כעשר נפלה עשרת ראשי טמני ובשארתי בספי' בלא קברני' ו  
באשר ראיתי שנכבה תחלתו ובשל עתה ופ' עוז שמת' לדרך  
פעמי לארץ פולניא אל בית אבותי ומצאתים חכמים וגדולים  
בתורה ובמעשי' ושמשתי שם כמה ח' ח' וגדולים אבל בער' לא  
כל צרכי בן ראיתי הרלו' והנלו' והמלחמ' אשר בארץ הלו' וצרת  
דבות חכמות זו לזו הנה על הזה שר' על שר' אז אמרתי  
אל לבן מה לי פה הנה ארחיק נדוד אליו במדבר ואל אראר  
ברעה אשר ימצא את עמי אלקי לי באשר נחנני רוח ה' אולי  
אמצא מנוח לפשו רוחו והצלה ועמוד לי ממקום אחר  
ואז מחשבותי רהגונו ללברת אל ארץ אשליא ללמוד חכמת  
הרפואה במדרש החכמות שבעיר פאדוקריוני יע'א והנה הקרה ה'  
לפי איש חכם ונבון ח' ח' חבירי החכם השלם כמחר'  
וגבר' רופ' נ'ע והיתה שבעת ה' בינינו והיינו כאחד נאמני' כל  
ימינו וה' הצליח דרכנו ונתן חן שנינו בכל מקום אשר דרך כ'  
רגלנו ובפרט בעיני הדוכס הגדול **מברנדן בורג** כי  
היה שם חסד ליהודים וגור על ראשי המדרש שפיר' פרנקפורט  
דאדורף שיקפלו אותנו בכבר פנים יפות ללמוד החכמות  
בבתי המדרשים שלהם ואף שזה לגד חקם ונימוסם כי מעולם  
לא למד שום יהודי בזה המדרש ונוכח על זה שנתנו לנו  
הדוכס הנזכר ארחתונו מדי שנה בשנה כדי להפיק רצונו  
ובאמת עשו לנו החכמי' בעלי המדרש כבוד גדול ומידי ויום ביומו  
היו מתוכבחי' עמו בענין האמונה בחדוד ובאריכות גדול כמנהג'  
ולפעמים הרפו אותנו באמר' איה המה חכם ובינתכם כבר נכלה  
סכם ונתנה לנו פי אן אתכם יודע עד מה' ואין ככם שום ידיעת  
חכמה וזה תבירו ותלנו נאמנה כי אין אלוך בקרבכם על כן  
נאבדה ונסרחה חכמתכם וכוה יום יום חרפנו וקלנו כמכור  
שבעינו ולולי הסרי' לא היינו יבולים ויבולים להרים  
ראש ולהשיב להם דבר כי לא ננינו בויכוחים כאלה אף שחינו  
ה' ל' בקיאים בפקקים נגמיות ומדרשים מ' בויכוחים כנגדם  
היינו רשים אז לבאת אחרי דוח הקנאה קנאת ה' צבאות ונדרתי

הקדמות המחבר  
לספר 'מעשה טוביה'

ייתכן שהחלטתו של טוביה הרופא לעלות לארץ ישראל הייתה קשורה לא רק בזיקת העבר של משפחתו אלא גם במבט לעתיד. הוא הכריז בגילוי לב בספרו 'מעשה טוביה' שהחלטתו לכתוב את הספר נבעה לא רק משאיפתו להפיץ ידע מדעי ורפואי בקרב בני ישראל או ממגמה לטפח את גאוותם הלאומית, אלא מתוך רצון אישי להנציח את זכרו בעולם ולהציב לעצמו יד ושם. רעיון כתיבת הספר

נולד בקרבו מחמת טרגדיה אישית – לאחר שבניו נפטרו על פניו בחייו והוא חשש שמא לא יזכה עוד לבנים שינציחו את זכרו, כפי שכתב: 'וְחִבְרָתִי סֵפֶר כּוֹלֵל הַיְדִיעוֹת וְהַחֲכָמוֹת הַצְרִיכוֹת לְכָל יוֹדְעֵי סֵפֶר וּבִיּוֹתֵר לַחֲכָמֵי הָרְפוּאָה. וְקִרְאָתִי אוֹתוֹ מַעֲשֵׂה טוֹבִיָּה וְהוּא לְשָׁנֵי טַעֲמִים. הַטַּעַם הָאֶחָד לְזִכְרוֹן שְׁמִי לְמַעַן יִישָׁאֵר בְּקֶרֶב הָאָרֶץ, וְלֹא יִשְׁכַּח כִּי בַעֲוֹנוֹתִי<sup>29</sup> בְּנֵי הָאֲהוּבִים מֵתוּ וְלֹא אָדַע אִם אוֹכֵה לְבָנִים אַחֲרֵים וְאִם לֹא, לִכֵּן אִמְרָתִי מַעֲשֵׂי הַמָּה תּוֹלְדוֹתֵי וִיקְרָאוּ עַל שְׁמִי אוֹלֵי אֶפְנֵה מֵהֶם'.<sup>30</sup> אֲפֹשֶׁר אֲפּוֹא שְׁבַמְנִיעַ הָאִישִׁי שֶׁל טוֹבִיָּה לַעֲלִייתוֹ לָאָרֶץ-יִשְׂרָאֵל נִשְׁתַּלְבָּה גַם הַתְּקוּוּהָ לְזִכּוֹת לְבָנִים זָכָרִים, כְּפִירוֹשׁ הַיְדוּעַ שֶׁל רִש"י עַל דְּבַר ה' לְאַבְרָם 'לֶךְ לְךָ מֵאֲרָצְךָ וּמִמּוֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֵרָאךָ. וְאַעֲשֶׂךָ לְגוֹי גָּדוֹל וְאַבְרָכְךָ וְאַגְדִּלְהָ שִׁמְךָ' (בראשית יב, א-ב) – רִש"י פִּירֵשׁ: 'וְשֵׁם אֲעֲשֶׂךָ לְגוֹי גָּדוֹל. כֹּאֵן אִי אֶתָּה זֹכֵה לְבָנִים', מִשְׁמַע שִׁישִׁיבֵת אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל מִסּוּגֵלֶת לְהָאָרֶץ אֶת חֵייו שֶׁל אָדָם וּלְזִכּוֹתוֹ בְּקִיּוֹם מִצְוֹת פְּרִיָּה וְרִבִּיָּה. סָבִיר לְהַנִּיחַ שֶׁהִטְרִידָה אֶת טוֹבִיָּה הָרְפוּאָה גַם הַשְׁאֵלָה הַהִלְכֵתִית אִם אָדָם שָׁמְתוּ בְּנֵי קִיִּים אֶת מִצְוֹת פְּרִיָּה וְרִבִּיָּה אִם לֹא, שְׁאֵלָה שֶׁנִּדְוְנָה כְּבָר בְּתַלְמוּד, וְשֶׁהַפְּסִיקָה בָּהּ אֵינָה מוֹחֵלֶטֶת.<sup>31</sup> יִיתָכֵן שְׁבַמְעֵשֶׂה הָעֲלִיָּה בִּיקֵשׁ לְזִכּוֹת לְכָל הִיתְרוֹנוֹת הָרוּחָנִיִּים וְהַפִּזִּיּוֹנִים שִׁיחֲסָה הַמִּסּוּרֶת לְיוֹשְׁבֵי אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל, וְבַעֲיָקָר לְזִכּוֹת לְבָנִים שִׁינְצִיחוּ אֶת זְכָרוֹ וְגַם לְצֵאת יָדֵי חוֹבֵת כָּל הָדְרוֹת בְּשֵׁאלֶת קִיּוֹם מִצְוֹת פְּרִיָּה וְרִבִּיָּה. אֵין לְהוֹצִיא מִכֹּלֶל הָאֲפֹשֶׁר שְׁבִיקֵשׁ גַּם לְזִכּוֹת לְכַפֶּרֶת עוֹוֹנוֹת שְׁזוֹכִים לָהּ הָדָרִים בְּאֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל, כְּמֵאֲמַר הַתְּלִמּוּד 'כָּל הָדָר בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל שְׂרוּי בְּלֹא עוֹן',<sup>32</sup> עוֹוֹנוֹת שְׁבִיגִנָם לְדַבְּרֵיוֹ מֵתוֹ בְּנֵי הָאֲהוּבִים בְּטָרֵם עַתָּה.

הַמְּנִיעִים הַמִּשְׁפָּחִיתִים וְהָאִישִׁיִּים הַנִּזְכָּרִים יִכּוּלִּים הָיוּ לְהִתְקַבֵּל עַל הָדְרֵת כְּבַעֲלֵי מִשְׁקָל דִּי הַצּוֹרֵךְ לְגִירוֹם לַעֲלִייתוֹ שֶׁל טוֹבִיָּה הָרְפוּאָה לָאָרֶץ, אֲלֵמָלָא יִדְעֵנוּ עַל מִצְבֵּה הָעֵגוֹם שֶׁל הַקְּהִילָה הַיְּהוּדִית בִּירוּשָׁלַיִם בְּרֵאשִׁית הַמָּאָה הַשְּׁמוֹנֶה-עֶשְׂרֵה. הַהִתְנַכְלוּיּוֹת לְקְהִילָה הַיְּהוּדִית הֵבִיאוּ לְכִרְיָחָה הַמוֹנִית שֶׁל יְהוּדִים מִירוּשָׁלַיִם לְחִבְרוֹן, לְצַפֶּת וְאֶף לְמִצְרֵים, וְכַפִּי שִׁכְתָּבוֹ: 'יֵצֵא חֲצִי הָעִיר בְּגוֹלָה',<sup>33</sup> וְרַבִּים אַחֲרֵים הִסְתַּתְּרוּ בְּמִרְתַּפִּים וּבְמַעֲרוֹת בְּעִיר עֲצֻמָּה אוֹ מְחוּצָה לָהּ. לְנוֹכַח הַמִּצְבָּה שֶׁשָּׁרַר בִּירוּשָׁלַיִם קֵשָׁה

חֲסִידָתָהּ וְהַנְּהַגָּתָהּ א"א [אִי אֲפֹשֶׁר] לְהַעֲלוֹת עַל הַנִּיר' (שם). עוֹד סִיפֵר כִּי שָׁנָה לִפְנֵי שְׁעֵלְתָהּ לָאָרֶץ-יִשְׂרָאֵל הָרַב יִשְׁעִיָּה הוֹרּוּיָן, הַשֵּׁל"ה הַקְּדוּשׁ, שֶׁאֵף הוּא הָיָה אֶלְמָן, 'בְּנִסְעוֹ מִחוּ"ל לֹא"י רָצָה לְקַחְתָּהּ [לְאִישָׁה] וְהָיָה לֹא רָצָתָה וְאָמַר עוֹוֹנוֹתֵי גִרְמִי שֶׁלֹּא זָכִיתִי לְהַזְדַּוּג לְגוֹף קְדוֹשׁ כֹּזֵה' (שם). הוּא הוֹסִיף וְצִיֵּן כִּי גַם שְׁנֵי אֲחֵיהֶם שֶׁל סִבְתוֹ, דְּרִידוֹ ר' חַיִּים כ"ץ אֲבִית דִּין פּוֹנָא וְר' נִפְתָּלִי כ"ץ אֲבִית דִּין, לּוֹבְלִין עַלֹּא אֵף הֵם לָאָרֶץ-יִשְׂרָאֵל. עֲלִיּוֹת אֵלּוּ שֶׁל בְּנֵי הַמִּשְׁפָּחָה הָיוּ דּוֹגְמָה וּמוֹפֶת וּמִקּוֹר מְדַרְבֵּן לְחִיקוּי.

29 לֹא בְּרֹדֶר אִם יִיחָס לְעַצְמוֹ עוֹוֹנוֹת מִן הַשִּׁפָּה וְלַחוּץ, כְּבִיטוּי עֲנוּוֹת שְׁגָרָתִי, אוֹ שֶׁהִיָּתָה בְּכַךְ הוֹדָאָה אֲמִתִּית בְּחֻטָּאִים שֶׁלֹּא הָיָה מַעֲוִינִין לְפִרְסָמָם. הָרַבֵּר גַּם אֵינּוּ סוֹתֵר אֶת דְּבָרֵי הַשִּׁבְחָה שֶׁהַעֲטִירוֹ עֲלֵיו רַבִּנִּי קוֹשְׁטָא בְּהַסְכָּמָה מִיּוֹם טו"ב בְּכִסְלוֹ תַע"ג לְסִפְרָה שֶׁל אֲבִיו: 'טוֹב לְשִׁמְשֵׁם וְטוֹב לְבְּרִיּוֹת', וְיִמְנַע עַצְמוֹ מִחֲצוֹת מַלְכִּים וְטִירוֹת, דִּהִינּוּ הַתְּרַחֵק מִחֵי הַשְּׁחִיתוֹת הַמוֹסְרִית שֶׁאֲפִינּוּ אוֹתָם, וְנָתַן לְכִסָּף מוֹצֵא לְהוֹצִיא לְאוֹר תַּעֲלוּמָה', דִּהִינּוּ עֵסֶק בְּתוֹרָה וּבְמִדְּעִים. רָאוּ: בְּרַכַּת טוֹב (לְעִיל, הָעֵרָה 14), דָּף הַהִסְכָּמוֹת.

30 מַעֲשֵׂה טוֹבִיָּה (לְעִיל, הָעֵרָה 2), הַקְּדָמָה הַמַּחְבֵּר.

31 בְּבָלִי, יְכֻמוֹת סב ע"א, מַחְלוּקַת ר' יוֹחָנָן וְרִישׁ לִקְשִׁי.

32 בְּבָלִי, כְּתוּבוֹת קִיא ע"א.

33 'נִתְּנָה [אֶת יְרוּשָׁלַיִם] שׁוּמָמָה גּוֹלָה וְסוֹרָה [...] כִּי יֵצֵא חֲצִי הָעִיר בְּגוֹלָה וּמִלְכָּם לְפָנֵיהֶם [...] אֶתִּיא תוֹךְ בְּמַעֲרוֹת צוֹרִים וּבְנִקְיָה סִלְעִים מִפְּנֵי חֲמַת הַמִּצִּיק. וְהַנְּשָׂאִים יִלְכוּ מִחוּ"ל [מִחוּ"ל] אֶל חִי"ל [...] נִאֲחָנִים בְּשִׁבְרוֹן מִתְּנִים בְּחוּצוֹת יְרוּשָׁלַיִם' (א' יַעֲרִי, שְׁלּוּחֵי אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל, יְרוּשָׁלַיִם תשי"א, עמ' 358). דְּבָרִים דּוּמִים עַל מִצְבֵּה שֶׁל יְרוּשָׁלַיִם כְּתוּב שְׁנִיִּים מִן הַיּוֹרְדִים, ר' אֵלִיהוּ גָּאֲלִיפָאפָה וְר' יַעֲקֹב כּוֹלִי, מַחְבֵּר הַסֵּפֶר 'מַעַם לּוֹעֵז' (קוֹשְׁטָא ת"ץ). רָאוּ: יַעֲרִי (שם), עמ' 344.

להניח שטוביה הרופא היה עולה למקום סכנה נוראה שכזו ממניעים אישיים.<sup>34</sup> לכן יש לבדוק שמא לא עלה ממניעיו שלו אלא נשלח להציל את היישוב האשכנזי בירושלים, שהיה נתון באותה עת במצוקה קיומית.

## חובות הקהילה היהודית בירושלים וכישלון המאמצים להביא להשבתם

עם עליית חבורת ר' יהודה חסיד לארץ-ישראל, בשנת 1700,<sup>35</sup> התדרדר מצבו של היישוב היהודי בירושלים לשפל חסר תקדים. אנשי החבורה, ש'הבטיחו על הגאולה – להביא את המשיח בזמן קרוב',<sup>36</sup> הוכו בהלם ובשיתוק בעקבות פטירת מנהיגם חמישה ימים לאחר עלייתם. החבורה, שמנתה ככל הנראה כמה מאות עולים, נתקלה בקשיים כלכליים מידיים, הסתבכה בחובות לערביי ירושלים, והתקשתה לקיים חיים קהילתיים נורמליים. משלא הגיעה התמיכה הכספית שהובטחה לר' יהודה חסיד מחוץ לארץ, גרמו החובות התופחים למצב של חוסר ודאות, למתח ולסכסוכים פנימיים. זמן קצר לאחר מכן פרץ בעיר מרד הנקיב אלאשראף, שפגע בחייהם של כל יושבי העיר, והחמיר במיוחד את מצבם של היהודים.<sup>37</sup> המלווים חייבו את היהודים בתשלומי מסים מוגדלים, הטילו עליהם קנסות, ופגעו בביטחון החיים והרכוש של היהודים בעיר. מלבד הנגישות בגין פרשת החובות הכספיים הגדולים לערביי העיר, גברו הרדיפות הדתיות נגד יהודי ירושלים, והוחמרו הגזרות עליהם: נסגרו בתי המדרש ובתי הכנסת, חודשו גזרות המלבוש – נאסר על היהודים ללבוש בגדים לבנים בשבת ולנעול נעליים שסוליותיהן מסומרות, והם חויבו לכוון לראשיהם ריעות בד שחורות – וכדי להשפילם אילצו אותם לפנות את הדרך בפני שכניהם המוסלמים.<sup>38</sup>

- 34 מצב דומה לזה של טוביה תיאר ר' אליהו בן דוד גאליפאפה, תלמיד חכם שעלה מתורכיה לירושלים בתקופה הנדונה ממניעים מסורתיים ואישיים דומים לאלו של טוביה. אולם הלה נרתע לאחור וירד מן הארץ שנה לאחר עלייתו: 'כי נכסוף נכספתי לעלות בהר ה' ולנגוע בקצהו [ויתכן שרמז כאן שעלייתו הייתה מתוך חישובי קץ, על פי דרשת ר' אליעזר הדרשן 'השמרו לכם עלות בהר ונגוע בקצהו', ראו: י"מ תא-שמע, 'על אודות יחסם של קדמוני אשכנז לערך העלייה לארץ ישראל', שלם, ו [תשנ"ב], עמ' 315-316] ולחונן עפרות בית אלקים ושער השמים [...] ולקבוע עתים לתורה בהר הקדש בירושלים, אשר אוריא מחכימת פתאים [...] ואשב שם שנה תמימה ומנוחה לא מצאתי. ותקצר נפשי בעמל ישראל יושבי ירושלים [...] מפני לוחצין שרים צוררים [...] כמוני כמוהם גם עלי עבר כוס תרעלם, עלילות ברשע, ברזל באה נפשי עם יורדי בור [...] ובחמלת ה' התרפסתי ברצי כסף [...] על כן קדמתי לברוח [...] ובאתי לעיר רודיס' (ר' אליהו גאליפאפה, ידי אליהו על הרמב"ם, קושטא תפ"ח, הקדמת המחבר). ר' אליהו גאליפאפה היה ערירי, וייתכן מאוד שעלה לארץ בתקווה לזכות בה לפרי בטן. אולם לאחר שכרח מירושלים ונותר ערירי, החליט בהגיעו לרודוס לחבר ספר כדי שיהיה לו זיכרון נצח עלי אדמות: 'זלבי דוי יורני ויאמר לי הן אתה הולך ערירי ולא זכית להבנות מבנים זכר או נקבה [...] עשה זאת איפא [...] כתוב זאת זכרון בספר לחבר איזה דבר [...] בו יזכר שמך ולא ימחה שמך מישראל' (שם).
- 35 מ' בניהו, ה'חברה הקדושה' של רבי יהודה חסיד ועלייתה לארץ-ישראל', ספונות, ב-ג (תשי"ט-תש"ד), עמ' קלג-קפב; ב'צ' דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב, עמ' 19-68; י' בן-נאה, "וכי לא אחיהם אנחנו": יחסי אשכנזים וספרדים בירושלים בסוף המאה השבע-עשרה, קתורה, 103 (ניסן תשס"ב), עמ' 33-52.
- 36 בניהו (שם), עמ' קנז.
- 37 מ' רוזן, 'מרד הנקיב אלאשראף בירושלים בשנים 1702-1706', קתורה, 22 (טבת תשמ"ב), עמ' 75-90; ע' מנאע, 'מרד נקיב אלאשראף בירושלים (1703-1705)', קתורה, 53 (תשרי תש"ן), עמ' 49-74.
- 38 ע' שוחט, 'היהודים בירושלים במאה ה"ח', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 3-45; י' ברנאי, 'יהודי ארץ-ישראל במאה ה"ח בחסות פקירי קושטא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 3-16. הדברים סוכמו באגרת משנת 1719: 'כי הוכפלו הצרות וכל יושבי הארץ ספו תמו כי תם הכסף [...] דרכי ציון אבלות [...] והייתה ירושלם נטולה מן היאורדים' (ברנאי [שם], עמ' 168).





מערת הקבורה  
שבה נקברו על פי  
המסורת הירושלמית  
ר' יהודה חסיד וכמה  
מאנשי חבורתו;  
המערה נמצאת  
בחלקה הקדומה של  
בית הקברות בהר  
הזיתים, מדרום-  
מזרח לקבר זכריה  
(צילום: שרה ברנע)

הדרך היחידה שנותרה ליהודים להקל מעליהם את לחץ הנושים הייתה לשגר כמקובל שליחים לארצות אירופה על מנת לאסוף כספים לכיסוי החובות. ואכן כבר בראשית שנת ת"ע (1709) נשלחו מירושלים שני שד"רים אשכנזים, שהיו אמורים לעורר את הקהילות האשכנזיות באירופה לעשיית מאמץ גדול וחד-פעמי על מנת לחסל את החובות שהעיקו על יהודי ירושלים. בעקבות בואם של שני השד"רים לעיר פרנקפורט דמיין החליטו ראשי הקהילה לקבץ מכל הקהילות היהודיות באירופה סכום כסף גדול שיאפשר לאשכנזים בירושלים להשתחרר פעם אחת ולתמיד מעול החובות. אחת הקהילות הראשונות שנרתמו למסע איסוף הכספים הייתה קהילת מץ שבצרפת, שהתחייבה להשתתף בסך 5,000 זהובים לפדיון חובות האשכנזים, מלבד סכומי התרומות הרגילים שנהגה לשלוח ארצה.<sup>39</sup>

בי"ג במנחם-אב תע"ב (1712) כתב רבה של קהילת מץ, ר' אברהם ברודא, בפנקס הקהילה כי ראשי הקהילה הפקידו בידו שטרות לפירעון סכום ההתחייבות, אולם התנו את העברת הכספים לקהילת פרנקפורט, שריכזה את מפעל איסוף הכספים, בהשגת פשרה בין יהודי ירושלים לנושים. הם דרשו כי

39 וכך תואר המהלך בפנקס קהילת מץ בכ"ה בתשרי תע"א (1710): 'עלה במוסכם אלופי' קציני' פרנסי' עדת קודש פרנקפורט יצ"ו [ישמרם צורם ויחיים] עם שאר גאוני ארץ ופרנסי הרור [...] לעשות נדרים ונרבות גדולות בכל קהלות קדושות לאסוף ולכנוס סך עצום עד שיהא המלאכה דים לשלם ולפרוע כל החובות עבורם מה שהיו חייבים מעולם ועד עתה עד גמירא ולפדות אותם מכור השעבוד של הבעלי חובות [...] ובכך אנחנו פה קהלתינו יצ"ו נדרנו ונדבנו לתת וליתן סך חמשה אלפים זהובים לתשלומי פרעון חובותיהם [...] וכן ידאו וכן יעשו אחינו בני הגולה הרחמנים' (ד' קויפמאן, 'לקורות עדת האשכנזים בירושלים', ירושלים, ד (תרנ"ב), עמ' 35-38).

בהסכם הפשרה יבוטלו סכומי הריבית הגבוהה, שלא היו בכלל החוב היסודי, יוחלט על גובה הסכום הסופי של החוב, ותוסדר פרישת התשלומים לתקופה של עשר שנים. כמו כן דרשו ראשי קהילת מץ כי הסכם הפשרה יקבל גושפנקה חוקית של השלטונות באסתאנבול ויאושר בצו סלטאני.<sup>40</sup>

במסמך זה הוזכרה לראשונה העובדה כי יוסף, רופא החצר של הסלטאן ומי שכונה 'השתדלן הגדול' ו'רופא המלך', מונה לשמש מתווך להשגת הפשרה. את יוסף הרופא, איש פראג לשעבר,

גייס הבנקאי ואיש החצר של הקיסר האוסטרי קרל השישי בווינה, הגביר ר' שמשון ורטהיימר, אולי באמצעות מחותנו רבה של פראג, ר' דוד אופנהיים (1736-1664). ורטהיימר קבע כי יוסף יוכל לנצל את מעמדו כרופאו של הסלטאן ולהשפיע על הצלחת המהלך והוצאתו אל הפועל.<sup>41</sup> הוא העתיר עליו שבחים רבים, הדגיש את הסיכוי הטמון בהשתתפותו בניסיון להשיג פשרה, והבטיח לעמוד לימינו בכל שלבי התהליך. כדרכם של שתדלנים הוא שילב בדבריו העידוד שלו ליוסף הרופא פסוקי מקרא, כגון 'מי גדול מיוסף שלא [די] שהסכים עמו הקב"ה [אלא] ויהי ה' את יוסף ויט אליו חסד ויתן חנו בעיני שר [...] אשר הוא היה עושה בתוגרמ' [ה] [...] אגוני מגני ואצולי מצלי [מגן ומציל].'<sup>42</sup>



הגביר שמשון ורטהיימר (1724-1658)

משפחות אופנהיים וורטהיימר תמכו באנשי חבורת ר' יהודה חסיד עוד כשהיו בדרכם לארץ-ישראל, ואף היה להן חלק של ממש בארגון העלייה,<sup>43</sup> ונראה שהן הבטיחו להמשיך לתמוך בעולים בהיותם בארץ. הרב אופנהיים היה מעורב בענייניה של הקהילה האשכנזית בירושלים מאז שנת תנ"ח (1698), ובזכות תמיכתו ביישוב האשכנזי בירושלים ובתנועת העלייה הכתירו אותו אנשי ירושלים פעמיים לרבה האשכנזי של ירושלים ואב בית הדין שלה, אבל הוא דחה את המינוי והסתפק בתואר נשיא ארץ-ישראל שהוענק לו.<sup>44</sup>

יוסף הרופא נעתר להפצרותיו של ורטהיימר וקיבל עליו את התפקיד לפשר בין היהודים ובין נושי החובות. במכתב אל ורטהיימר מראש חודש כסלו תע"ג (סוף 1712) הודה יוסף הרופא כי מצבם של יהודי ירושלים נגע אל לבו, והודיע כי הוא מקבל עליו ברצון את המשימה. הוא סיפר כי כבר

40 שם, עמ' 39.

41 'כדי לבא עם הבעלי חובות לדרך פשר עפ"י המלכות שם שם חק ומשפט לכוף אותם עד יאמרו רוצים אנו' (י' ריבקינד, 'צורו כתבים לקורות היהודים בארץ ישראל', רשומות, ד [תרפ"ו], עמ' 309).

42 שם, עמ' 310.

43 בניהו (לעיל, הערה 33), עמ' קנא-קנב.

44 על כתב הרבנות שנשלח אליו בשבט תס"א (1701) חתמו שלושים וארבעה מחכמי האשכנזים בירושלים, ובתמוז תס"ז (1707) חזרו ומינו אותו רוב מנין ורוב בניין של חכמי האשכנזים לרבה של ירושלים לכל ימי חייו, אך כאמור אופנהיים לא קיבל עליו את המינוי. ראו: מ' בניהו, 'קהל אשכנזים בירושלים (תמ"ז-תק"ז)', ספונות, ב (תשי"ח), עמ' קלא-קלד.

שיגר מכתבים מטעם הסלטאן אל פקידיו ולבית המשפט בירושלים כדי שיימנעו מלדון בתביעות הנושים עד אשר תימצא פשרה בין הצדדים הנצים. אף הוא תיבל את לשונו בביטויים מקראיים, ממגילת אסתר ומהצהרת כורש, ואלו העידו על תקוותו להביא למהפך חיובי במצבם של יהודי ירושלים.<sup>45</sup>

שתדלנותו של יוסף הרופא נכשלה, ואולם פרטי הפרשה לא היו ידועים, והחוקרים העיקריים שעסקו בה, דוד קויפמן, יצחק ריבקינד, אברהם יערי ובעיקר מאיר בניהו, שפרש את היריעה הרחבה ביותר בפרשת עליית חבורת ר' יהודה חסיד וחובות האשכנזים, לא פירטו את תוצאות שליחתו.<sup>46</sup> עזריאל שוחט הוא שחשף ופרסם בשנת תשל"ד את מכתבו של יוסף הרופא אל ראשי קהילת פרנקפורט מ"א בתמוז התע"ד (1714), מכתב שסיכם את חלקו בפרשה והציג את הסיבות לכישלון. על פי המתואר במכתב חזרו בהן קהילות אשכנז מנכונותן הראשונית לכסות את סכומי החובות וסירבו לקבל את הסכם הפשרה שהשיג יוסף הרופא, ואשר לפיו אמורים היו הנושים לקבל 60,000 רייכסטאלר, בשני תשלומים שווים. לדעת שוחט חששו ראשי הקהילות שמא הריבית הגבוהה על החוב לא בוטלה, ואיננה כלולה בסכום שנדרשו לשלם; וייתכן אף שסירובם נבע מכך שלא היו בידם באותה העת סכומי הכסף לביצוע שני התשלומים.<sup>47</sup> מכל מקום משלא התקיימו התנאים היסודיים שקבעו הקהילות להעברת הכספים, ובכלל זה הפרישה לעשרה תשלומים שווים לתקופה של עשר שנים,<sup>48</sup> ביטלה קהילת מץ בשנת 1714 את התרומה שהשלישה ביד רב העיר, ובעקבותיה ביטלו קהילות אחרות את התחייבויותיהן לתרום לכיסוי החובות. בנסיבות אלו גם ורטהיימר לא העביר ליעדם את 25,000 הזהובים שאסף למטרה זו. למזלם של האשכנזים דחה בית המשפט בירושלים את דרישותיהם התקיפות של הנושים לקבל את החזרי החובות. על היהודים הגנה בינתיים מעורבותו של יוסף הרופא וגם השגרירות האוסטרית בבירה, שלווורטהיימר הייתה השפעה רבה עליה.<sup>49</sup>

45 'וכל הנושים יתנו יקר כובד לבעליהן וצעקתם באה אלי אשר כל אבן ואבן גדולה וקטנה [מקור] תועק מחוצות ירושלים [...] להביא לארץ הצבי ארוכ' [ה] למכתה [...] והגם כי העיר ה' את רוחו רוח נדיבה תתמכם בימין צדקו מנה יפה מנה הראויה להתכבד [...] ומה גם שרום מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] כתב אלי שלשים ורבעים [...] להיות זהיר במלאכתי מלאכת שמים לפני מלכים יתיצב להמציא תרופה ולהעלות ארוכה לעה"ק [לעיר הקודש] ירושלם תוב"ב [תיכנה ותיכונן במהרה] בימינו, לכן אמור אמרתי הנני למלכות לבוא לפני המלך אשר לא כרת, מה לעשות והנני לכהונה לעמוד לשרת שירות הלויים בפה מלא [...] והגם שיש כמה דברים ביניהם [שקשה להולמן אבל מובטחני בע"ה [למען] ציון לא אחשה ולמען ירושלים] לא אשקוט עד עם כלה הדבר היר' [לעשותם ואתם מהתם ואנן מהכא [...] כי הכסף יענה [את הכול] (ריבקינד [לעיל, הערה 41, עמ' 317].

46 קויפמן (לעיל, הערה 39); ריבקינד (שם); יערי (לעיל, הערה 33), עמ' 322-407, וכן: פרומקין (לעיל, הערה 1), עמ' 141-153; בניהו (לעיל, הערה 33).

47 ע' שוחט, 'שלוש אגרות על ארץ-ישראל', שלם, א (תשל"ד), עמ' 242. ברנאי התבסס על חומר חדש מפנקסי 'ועד פקיד קושטא' וממאמרי החוקרים שקדמו לו, כולל המכתב של יוסף הרופא שחשף שוחט, אך לא היה מודע לשהייתו של טוביה הרופא בירושלים בשנים 1715-1729. ראו: ברנאי (לעיל, הערה 38), עמ' 164-170.

48 כפי שנקבע בפשרות המאוחרות של שנת 1726-1727, ראו להלן.

49 'כי ציר ממשלת אוסטריא היושב בקאנסטאנטאנאפאל מטעם הקיר"ה [הקיסר ירום הודו] עמד לימינם והושיעם כאשר הבטיח לעשות להשר מיינא [שמשון ורטהיימר] ולבנו השליט [וולף ורטהיימר], בהפצרים בו להראות את ידו החזקה לטובת אחיהם בא"י' (קויפמן [לעיל, הערה 39], עמ' 29).

המכתב של יוסף הרופא שפרסם שוחט גולל פעילות דרמטית שהתחוללה בחצר הסלטאן בקושטא בשנים 1712-1714 בפרשת החזר חובות האשכנזים. אף שיוסף הרופא הצליח לגייס לצדו את אנשי חצר הסלטאן, דרשו מתנגדיו, שתמכו בנושים הירושלמים, החזר מלא של החובות, כולל ריבית מלאה. על מנת לקעקע את הסדר החובות שרקם, הם ניסו לפגוע בו אישית, האשימו אותו בהטיית הדין לטובת היהודים וערערו על נאמנותו הבלעדית למשטר ולסלטאן. טענתם הייתה, כפי שכתב יוסף עצמו, 'שאני יותר גדול מהמלך האדיר התוגר שמצודתי פרוסה בירושל'ים על הישמעאלים שם [...] כדי שילך המעות שלהם לאבוד'.<sup>50</sup> כמו כן עלבו ביהודים, שהם לדבריהם 'עמא דסנאה להון אלקא [עם השנא על אלוהים], עם בזוי ושסוי, יאכלו ממונינו ויגיע כפינו'.<sup>51</sup> עוד טענו שבית הכנסת שבנו האשכנזים בירושלים נוגד את תקנות הדת המוסלמית, ושכדי להשיג רישיון להקמתו שיחדו היהודים את נציגי השלטון. כמו כן סיפר יוסף כי נושי החובות קיימו בחצר הסלטאן הפגנת מחאה ראוותנית של נשים על העוול שנעשה להם: 'והביאו לכאן נשים ישמעאליות דברניות, ואשה כלי זינה עליה',<sup>52</sup> שילכו לפני המלך גופא, עם מחצלת בשלהבת אש שרופה על ראשם זקופה [...] והמנהג במדינה זו מי שעושה כך לבא לפני המלך הוא על עוות הדין הגדול'.<sup>53</sup>

יוסף הרופא כתב אל גבאי ארץ-ישראל בפרנקפורט כי הוא נתן בסכנת חיים: 'ובזה תסמר שערות ראשי [...] כי ממש קמו עלי ועל היהודי'ים [האשכנזי'ים] שבירושל'ים [חס ושלום] [...] והנני נפילתי כהיום הזה בידי זרים אכזריים'.<sup>54</sup> הוא הזהיר את ראשי קהילת פרנקפורט כי בעקבות דחייתם את



**מכתבו של יוסף הרופא אל גבאי ארץ-ישראל בקהילת פרנקפורט, י"א בתמוז תע"ד (1714)**

50 שוחט (לעיל, הערה 47), עמ' 246.  
 51 שם.  
 52 על פי בבל, עבודה זרה כה ע"ב. הכותב רמז לשימוש שעשו הגושים בנשים ובחשיפת מיניותן בפני הסלטאן ושריו.  
 53 שוחט (לעיל, הערה 47), עמ' 246. על משמעות טקס שרפת המחצלת ראו: 'Turkish jurisprudence adduces in its favour the custom which is called *burning the mat*, by which any individual, whether Mahometan, Jew, or Christian, may appeal to the justice of the grand seignior from the oppression or injustice of his officers. The petitioner, on these occasions, appeals in the street, near the mosque to which the sultan is going, and has on his head a bit of burning mat, at the same time bearing aloft his petition, which is lifted up to the officer, whose business it is to receive and put it into a bag' (W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, London 1799, pp. 37-38). אטון ציין כי השימוש באמצעי זה של שרפת המחצלות היה נדיר ביותר, והוא ננקט רק במקרים של מעשי עוול קשים לנתיניו של הסלטאן. תודתי לשוקי אקר על ההפניה למקור זה.  
 54 שוחט (שם), עמ' 247.

(כתב יד, הספרייה העירונית בפרנקפורט על נהר המיין. hebr. Oct. Bd.5, המכון לתצלומי כתבי יד העבריים בספרייה הלאומית, מיקו 25903. באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים)



ההסכם שהשיג, עלולים הנושים לגרש את האשכנזים מירושלים 'ולא ייזכר ח"ו עוד שם אשכנזי' [ם] בירושלי' [ם] ולא יועיל הון ביום עברה'.<sup>55</sup> מכתבו זה של יוסף הרופא על כישלון שליחותו בישר בעצם את הסתלקותו מן המשימה שנטל עליו, תפקידו שלדבריו סיכן כאמור את מעמדו בחצר הסלטאן ואולי אף את חייו.<sup>56</sup>

## התגייסותו של טוביה הרופא לשליחות להסדרת חובות האשכנזים בירושלים

נראה שר' שמשון ורטהיימר לא אמר נואש לנוכח כישלון שליחותו של יוסף הרופא בקיץ של שנת 1714. הוא ומחותנו ר' דוד אופנהיים מן הסתם תרו אחר דרך חלופית ויעילה יותר לפתרון בעיית החובות, ואולי ביקשו לשגר שליח אשכנזי רם דרג לירושלים שיסייע בהמשך ניהול המשא ומתן עם הנושים. בדיוק באותה עת, בשנת 1715, תהה טוביה הרופא על המשך דרכו, לאחר שהביא את ספרו של אביו לרפוס ובתוך כך כנראה צמצם את עבודתו כרופא. נכונותו להגן על אינטרסים יהודיים מפני טענותיהם והתנכלויותיהם של הגויים כבר באה לידי ביטוי בדברים שכתב בספרו 'מעשה טוביה', שהוא 'חבור כולל כמה חכמות וידיעות להשיב חורפי דבר ולהראותם [לגויים] כי לא להם לבדם נתנו אלה החכמות ואף כי אנחנו בעולם הזה, במחשכי הגלות המר הזה, הנה ה' אור לנו ועדיין נמצאים בתוכנו אנשים חכמים ונבונים יודעי בינה לעתים'.<sup>57</sup> במקום אחר הוא העיד על עצמו כי ניצל את תקופת שירותו כרופא של הוויזר הגדול ראמי פאשא לפעילות לטובת כלל היהודים



דוד אופנהיים, רבה של קהילת פראג (1736-1664)

באימפריה העות'מאנית: 'וגם הטיב בעבורי לאחינו בני ישראל הדרים בארצות האלה'.<sup>58</sup> – סתם ולא פרש.

אופנהיים הכיר את טוביה הרופא ואף היו ביניהם קשרי משפחה רחוקים, שכן אופנהיים היה תלמידו ומחותנו של ר' יאיר חיים בכרך, אחיו החורג של טוביה הרופא. בשאלות ובתשובות הרבות שהחליפו

55 שם, עמ' 248.

56 מעיון בתצלום מכתבו של יוסף הרופא הנמצא במכון לתצלומי כתבי־היד העבריים בספרייה הלאומית, סי' 25903, נראה לי ששוחט טעה בקבעו שהשד"ר ששלח יוסף הרופא לפרנקפורט ובידו מכתב ההפצרה היה ר' משה מסימיאטיץ. כתם דיו מכסה את שמו הפרטי של השליח, אך נראה שדווקא אחיו, ר' גדליה מסימיאטיץ, שיצא בשליחות מירושלים בראשית שנת תע"ד, הוא שנפגש בקושטא עם יוסף, ונשא בתמוז תע"ד את המכתב מטעמו לגבאי ארץ־ישראל שבפרנקפורט. משם המשיך לברלין והביא שם לרפוס בשנת תע"ו (1716) את הקונטרס 'שאלו שלום ירושלים'. ראו: יערי (לעיל, הערה 33), עמ' 340-341.

57 מעשה טוביה (לעיל, הערה 2), הקדמת המחבר.

58 שם, דף עז ע"א.

ביניהם כינה בכרך את אופנהיים 'אהובי מחותני האלוף החרף' וכיוצא בזה.<sup>59</sup> קרבת משפחה זו מבהירה כיצד כתב אופנהיים הסכמה לספרו של טוביה 'מעשה טוביה' מבלי שראה את הספר.<sup>60</sup> וכך הוא הסביר לר' שלמה קוניאן, המו"ל של הספר: 'זאע"ג דלא אתי לידיה ולא חזיתיה [אף על פי שלא הגיע לידי ולא ראיתיו] [...] והנה מכירו הייתי לשעבר בימי חורפי [ההדגשה שלי] ומבין ריסי עיניו היה ניכר שהוא מושלם במדות שמנו חכמים וכל זמן שמזקינין מוסיפין חכמה'.<sup>61</sup> גם בספרו של אביו של טוביה הרופא, 'ברכת טוב', נדפסה הסכמה בולטת של אופנהיים, גם הפעם אך ורק על סמך היכרותו את טוביה ומבלי שראה את הספר. אופנהיים אפילו ניצל את ההזדמנות ובחתימתו על דברי ההסכמה לספרו של האב העלה את תקוות גאולת ירושלים על ראש שמחתו, שכן באותה עת ממש עדיין התנהל באסתאנבול המשא ומתן הגורלי על השגת ההסכם לתשלום החובות בניהולו של יוסף הרופא.<sup>62</sup>

כל עוד היה טוביה הרופא עסוק בענייניו האישיים, הוא לא נטל חלק בפעילות הציבורית באסתאנבול. אילו היה מעורב בכך, היה הדבר נזכר בוודאי במפורש בהסכמות של אופנהיים לספרו ולספר של אביו ובהסכמה של רבני אסתאנבול לספר של אביו.<sup>63</sup> נראה שרק לאחר שהשלים את מחויבויותיו האישיות יכול היה טוביה להתפנות לפרק חדש בחייו. במכתב אל אופנהיים סיפר על הרגיעה שמצא לנפשו ועל חיפושיו אחר תעסוקה משמעותית וחזר על המוטיב הדומיננטי 'שלא יאמרו טוביה חטא'.<sup>64</sup> סביר להניח שאופנהיים ניצל עתה, סמוך לכישלון פעילותו של יוסף הרופא, את היכרותו וקשריו עם טוביה הרופא כדי להציע לו לקבל עליו את השליחות הנוספת לסייע לאנשי אסתאנבול בניהול המשא ומתן עם הנושים בירושלים.

59 י"ק רושינסקי, ד' דוד אופנהיים זצ"ל, הצופה לחכמת ישראל, ה' (תרפ"א), עמ' 146-148. השניים נפגשו בקיץ שנת ת"ן (1690). ראו: שם. בספר 'שו"ת נשאל דוד', שנדפס מכתב-היד של אופנהיים ששכב מאות שנים בספריית הבורליאנה באוקספורד, יש הסכמה של בכרך מראש חודש תמוז תמ"ד (1694) וכן כמה שאלות ותשובות שהחליפו ביניהם. בכרך כתב אל אופנהיים: 'נתבשרתי על ידי אביו הקצין פ"ו [פרנס ומנהיג] מחותני' (שו"ת נשאל דוד, ירושלים תשמ"ד, עמ' י). אופנהיים השיב לבכרך וחתם: 'תלמידו מחותני' (שם, עמ' ג). בסוף ספרו של בכרך 'חוות יאיר' הובאה 'שו"ת גדולה ונפלאה מהגאון מו"ה [מורנו ורבנו הרב] דוד אופנהיים זלה"ה [וזיכרנו לחיי העולם הבא]', ובה פנה אופנהיים אל בכרך במילים: 'מחותני הגאון הגדול המופלג ומופלא עושה פלא כבוד שמו מוהר"ר יאיר חיים נר' (עמ' קלב), ובכרך כתב בסיום תשובתו: 'כ"ד [כה דברין] מחותני אהו' [בן] נצח יום א' דר"ח חשון התמ"ט לפ"ק [חוות יאיר, למברג תרנ"ו, עמ' קלח].

60 הרב שלמה קוניאן, שהחזיק בכתב-היד של הספר מאז 1701 והביאו לדפוס רק שש שנים אחר כך, סיפר כי אופנהיים פנה אליו מיזמתו ושלח כבר בא' דחנוכה תס"ה (1705) הסכמה לספר בזו הלשון: 'כי הגאון הגדול בוצינא דגורא [נר המאור] הרב אופנהיים המפורס' [ם] כמעט רבן של כל בני הגולה [...] לא זו מחבב אותו יען חכמתו בעיניו יקרה וכאשר שמע את שמע חכמת חבורו הנחמד [...] שלח מעצמו הסכמתו' (מעשה טוביה [לעיל], הערה 2), הקדמת הרב ש' קוניאן. עם זאת יש להניח שההסכמה נשלחה על פי בקשת טוביה.

61 שם.

62 ההסכמה ניתנה בראש חודש ניסן תע"ג (1713), אך הפעם צוין שהפנייה לקבלת הסכמה לספר באה מצדו של טוביה הרופא, 'שרוצה לקיים מלי דאבות וברא מזכה אבא להוציא לאור תעלומה תעלומות חכמה [...] להביא מה שירש מאבא ומה שעלה במצורתו לקובעו בדפוס [...] שלא יאמרו טוביה חטא במה שגנו ספר רפואות וכבש כבשא דרחמנא'. וכך חתם אופנהיים את דברי ההסכמה: 'נא' [ום] דוד הקטן בן המנוח המפורסם מוהר"ר אברהם אופנהיים זצ"ל' [וזכר צדיק לחיי העולם (הבא)] תוך עם אני יושב פה ק"ק פראג ובמדינת פיהם יע"א [גן עליה אלוהים] ועיני פקחא על ירושלים עה"ק תוב"ב [ההדגשה שלי] (ברכת טוב [לעיל], הערה 14), דף ההסכמות).

63 שם, הסכמת רבני קושטא, ט"ו בכסלו תע"ג (1713).

64 שם, הסכמת ר' דוד אופנהיים.

ייתכן כי שליחותו של טוביה הרופא להצלת הקהילה האשכנזית, שעד כה לא שמענו עליה דבר, הווסתה כנסיעה אישית (עלייה לרגל) חפה מכל כוונה פוליטית, מתוך רצון להימנע מחיכוכים עם השלטונות העות'מאניים, שעלולים היו לראות בכך התערבות אירופית נוספת בענייניהם הפנימיים.<sup>65</sup> ייתכן גם שנודע לאופנהיים על כוונתו של טוביה הרופא לעלות לארץ-ישראל מטעמים אישיים, ושהוא ביקש לצרף לכך גם את השליחות להצלת הקהילה האשכנזית בירושלים. בכל מקרה גם מן הבחינה הפנים-יהודית היה טוביה הרופא מגשר אידאלי. אף שמוצאו היה אשכנזי, הוא היה מעורב גם בקהילה של יוצאי ספרד, וכנראה ידע תורכית ולדינו; כל אלה הכשירו אותו גם לפקוח עין על ההנהגה הכושלת של כוללות הקהילה הספרדית בירושלים ועל ניהול ענייניה הכספיים.<sup>66</sup>

כיצד הגדיר טוביה עצמו את שהייתו ואת תפקידו בירושלים? במכתב פרטי ששלח לליוורנו בשנת 1719, מכתבו היחיד הנמצא בדינו, ציין כשהוא משיח לפי תומו כי בשהייתו בירושלים הוא גם ממלא שליחות ציבורית: 'ולהיות נושא בעול אחיי המיוסרים דחויים וסחופים' אשר פה ירושלים [ההדגשה שלי].<sup>67</sup> בין השאר תיאר במכתב את קשיי החיים בעיר מאז בואו אליה בשנת 1715. הוא סיפר שהביא עמו רכוש אך 'כמעט כל אשר לי נגנב ונגזל'. הוא לא פירט איך קרה הדבר, או מדוע לא עמדה להגנתו עובדת היותו רופא בכיר לשעבר בחצר הסלטאן, וכתב רק כי אף שגזילת רכושו השפיעה בצורה קשה על מצבו הכלכלי ואילצה אותו להסתפק במועט מאותה שעה, הוא מעורב בהווי הקהילתי בירושלים וממשיך לקיים בביתו 'בית ועד לחכמים', מעין בית מדרש פרטי, ונושא בעצמו, כבעבר, בעול ההוצאות של מוסד ציבורי זה. מעניין לציין כי בחתימה על המכתב הזדהה כ'טוביה כהן רופא מק"ק מיץ שבצרפת' [ההדגשה שלי],<sup>68</sup> ולא כתושב ירושלים, שבה היה באותה עת. ייתכן כי יש בכך להעיד שארבע שנים לאחר עלייתו עדיין ראה טוביה את עצמו כשליח מן החוץ שבא לירושלים על מנת לעזור ליושביה.

עדות חשובה על טוביה ועל פעילותו הרפואית בירושלים יש בספרו של בן זמנו הצעיר הרופא הירושלמי ר' דוד די סילוה 'פרי מגדים'.<sup>69</sup> הכותב תיאר למשל דיון עם טוביה הרופא בטיבם ובחשיבותם של צמחי מרפא הגדלים באזור העיר שכם.<sup>70</sup>

65 העות'מאנים חשו כי הושפלו בידי המעצמות בחוזה קרלוביץ בשנת 1699 ובהסכמי הקפיטולציות שנכפו עליהם.

66 בתנאי ההקמה של 'ועד פקדי קושטא' בשנת 1726, בעקבות ההסכם על השבת החובות של הספרדים, נקבע כי פקיד מטעם יישלח לירושלים לפקח על סדרי עבודתו ובעיקר על הוצאותיה והכנסותיה של הקהילה היהודית בירושלים. יש לציין כי מאז שנת 1707 סבלה ירושלים גם מהנהגה כושלת ומושחתת. בעניין זה כתב ר' משה חגיז, שנולד בירושלים בשנת 1672 והיה מגדולי הרבנים במאה השמונה-עשרה, על הפרנס חיים ערוך: 'שבא וטימא את הארץ ובכח דלטורין שלו רצה להשתרר בקהילה קדושה [...] זה הארור היה גרמה בנזיקין'. גם יוסף הרופא כתב אל ורטייהמר בשנת 1712 על פרנס ירושלמי שצריך להדיחו ולהגלותו מן הארץ: 'והוא פושע על ראשי עם קדש [...] פסיעה גסה [...] הוא פרנס הדור אשר עינו צרה בעניים' (יערי [לעיל, הערה 33], עמ' 335-336). אי לכך בהחלט ייתכן שטוביה הרופא נקרא לפקוח עין גם על ההנהגה הירושלמית.

67 מכתב פרטי זה, שנשלח בי"ח במנחם-אב תע"ט (1719), עוסק בחובות כספיים המגיעים לו ממכירת ספרו 'מעשה טוביה'. ראו: D. Kaufmann, 'Une lettre de T.C. (Moschides) de Jerusalem', *REJ*, 21 (1890), pp. 141-142.

68 שם, עמ' 142.

69 הספר יצא לאור זה לא כבר במהדורה חדשה. ראו: פרי מגדים לר' דוד די-סילוה רופא מירושלים, מהדורת ז' עמר, ירושלים תשס"ו.

70 שם, עמ' 43-44.

עדות חשובה נוספת על טוביה הרופא בירושלים עולה מן הכרוניקה הלטינית של הנזיר הפרנציסקני ממוצא גרמני אלזיר הורן.<sup>71</sup> הוא סיפר כי טוביה עסק במקצועו כרופא גם לעת זקנותו בירושלים – לדבריו ב־8 באוגוסט 1729 נקרא טוביה לטפל בו מפני שסבל מדיזנטריה ומכאבי ראש קשים ביותר. הוא ציין כי טוביה הרופא נפטר ב־24 בדצמבר 1729, כלומר ג' בטבת ת"ץ, ונקבר בעמק יהושפט – וזו העדות היחידה שבידינו על תאריך פטירתו ומקום קבורתו של טוביה<sup>72</sup> – ולדבריו 'מותו גרם לצער רב ואבל כבד לכל יהודי המקום [ההדגשה שלי]'.<sup>73</sup>

מפרטים שאספתי ממקורות שונים מצטיירת תמונת משפחתו של טוביה הרופא בארץ כדלקמן: הוא עלה עם אישה ששמה רחל<sup>74</sup> ועם בתו היחידה, ג'מילה. בירושלים השיא טוביה את בתו לר' אברהם בכ"ר שמואל מיוחס (1696–1768), נכדו של ר' משה מיוחס, מנהיג יהודי ירושלים באותה תקופה וכן לאחת המשפחות הוותיקות והמכובדות בעיר. חתנו של טוביה היה אפוא הגאון הנודע מחבר הספר 'שדה הארץ'.<sup>75</sup> אחיו הצעיר של חתנו היה ר' רפאל בכ"ר שמואל מיוחס, שנשלח מירושלים לאסתאנבול

71 תודתי לד"ר ירון בן־נאה, ששיער בצדק כי הרופא האנונימי הנזכר בכרוניקה של הורן כרופא זקן בוגר האקדמיה לרפואה בפדובה, גרמני (אשכנזי) במוצאו ובקיא בשפות הרבה, הוא טוביה הרופא. וראו: נ' שור, 'הישוב היהודי בירושלים על פי כרוניקות פראנציסקאניות וכתבי נוסעים', א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 411–412. שור לא זיהה את טוביה הרופא, וגם עמר, שהתבסס על המקור הלטיני, לא זיהה אותו. ראו: ז' עמר, הרפואה בירושלים לדורותיה, תל־אביב תשנ"ט, עמ' 79. לעומת זאת במבוא לספר 'פרי מגדים' כבר קבע עמר כי 'ברור לחלוטין שמדובר בטוביה הרופא' (פרי מגדים [שם], עמ' 45).

72 תקופה ארוכה חיפשתי לשווא את מצבתו בקרבת קברי משפחת מיוחס במעלה החלקה הספרדית העתיקה בהר הזיתים. אפשר שטוביה הרופא נקבר בעמק יהושפט, אולי במערה שקבורים בה על פי מסורת ירושלמית ר' יהודה חסיד ועוד כתריסר מנכבדי האשכנזים מראשית המאה השמונה־עשרה.

73 E. Horn, *Ichnographiae Monumentorum Terrae Sanctae (1724–1744)*, Paris 1902, p. 210. תודתי לד"ר יוחנן כהן־ישר על שתרגם לי את המקור הלטיני.

74 על פי המצבה מבית הקברות שעל הר הזיתים שרשם בריסק: 'רחל די טוביאה כהן' (א"ל בריסק, חלקת מחוקק: כולל כל ציוני הקברים אשר בהר הזיתים, ב ירושלים תרנ"ו, שורה יד, עמוד אחרון [אין מספרי עמודים]). רישומי של בריסק אבדו בחלקם הגדול, ורק מיעוטם נדפסו בחוברות 'חלקת מחוקק'. לעומת זאת בחלקת הספרדים העתיקה נמצאת מצבת חתנו של טוביה, ר' אברהם בכ"ר שמואל מיוחס, ומצבות נכדיו של טוביה. ייתכן כי רחל הייתה אשתו השנייה וממוצא ספרדי, והיא שילדה את בתו ג'מילה. יש גם גרסאות שעל פיהן טוביה עלה לירושלים בראשונה בשנת תס"ח, חזר כלעומת שבא, ועלה שוב בשנת תע"ה. ראו: פרי מגדים (לעיל, הערה 69), עמ' 42–43.

75 הספר 'שדה הארץ' הובא לדפוס על ידי בנו של המחבר ר' בנימין משה מיוחס בסלוניקי תקמ"ד, בדומה לטוביה הרופא, שהדפיס את ספרו של אביו. אמו של בנימין משה, שהייתה כאמור בתו של טוביה הרופא, חייבה את בנה להביא את חידושי התורה של אביו לדפוס. וכך כתב 'בהקדמת בנו של הרב המחבר זלה"ה': 'ועקרת הבית מ'ורת] אמי הנצב"ה תוככי ירושלם תוכב"א [תיכנה ותיכונן במהרה בימינו אמן] [...] הן בעודה בחיים חיותה אמרה לי עליך המלאכה לגמור ואין אתה בן חורין להפטר ממנה להוציא לאויר העולם הני ספרי דבי רב וכשאני לעצמי אין לחם ואין שמלה'. פרומקין טעה בזיהוי של טוביה וכתב שהוא 'חורגו' (?) של ר' אברהם בכ"ר מיוחס, אך ייתכן שנפלה טעות דפוס וצריך היה להיות 'חתנו'. ראו: פרומקין (לעיל, הערה 1), ג, ירושלים תר"ץ, עמ' 90. על טעות זו חזר גאון בכתבו ש'היה בנו חורגו של הרב טוביה הכהן הרופא' (מ"ד גאון, יהודי המזרח, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 396). בהקדמת המחבר לספר 'שדה הארץ' הובאו כמה פרטים ביוגרפיים על משפחתו. שם אביו של ר' אברהם היה שמואל ושם אמו רחל (שמותם עולים תרי"ד כשם ספרו 'שדה הארץ'). ר' אברהם נולד בשנת תנ"ו (1696), והיה בן שנתיים כשהתייתם מאביו שמואל. הוא כתב כי אביו נפטר כתוצאה ממאסר ועינויים בכלא ותיאר בצבעים עזים את רדיפת ישראל בידי אויביו: 'בן שתי שנים יתום עזובי אדוני אבי עטרת תפארת ראשי הח'כס[ים] המרומ'ם[ם] על כל מעלה רמה ותהלה המדוכה ביסורין ונפטר לב"ע בא"ך [לבית עולמו בן כ"א שנים, בגזירת שוכן מעוני'ם] כמה"ר שמואל בכ"ר מיוחס הנצב"ה, כי פתאום נרו כבה על



בשנת 1723 על מנת לבקש סיוע דחוף, ושבעקבות פגישתו הדרמטית עם אחד ממנהיגי הקהילה, העשיר ר' דוד זונאנה, בוטל הקנס שהטיל מושל ירושלים על יהודי העיר.

אין לנו מידע ישיר על מעורבותו של טוביה הרופא בהשגת הסכמי פשרה לחיסול חובות האשכנזים בחמש השנים עד חורבן חצר האשכנזים בשנת 1720. לעומת זאת יש בידינו שתי ידיעות מן השנים 1715 ו-1716 על משאים ומתנים שהתנהלו בירושלים בין הנושים לבין בני הקהילה האשכנזית ועל כישלונם. על פי פרוטוקול של בית המשפט המוסלמי מאמצע פברואר 1715 הופיעה בבית המשפט קבוצה מכובדת של אישים ערבים שהם הנושים של עדת היהודים האשכנזים המתגוררים בירושלים הנאצלה [...] בנוכחות קבוצה של רבנים ויהודים אשכנזים.<sup>76</sup> על פי הפרוטוקול של בית המשפט הגיעו הצדדים להסדר שלפיו ישולם רבע מהחוב בתוך שישה חודשים, ואילו את שלושת הרבעים הנותרים ישלמו האשכנזים בשלושה תשלומים שווים במשך שלוש שנים. אך אם לא יעמדו האשכנזים בתשלום רבע מהחוב שישה חודשים מיום חתימת ההסכם, תתבטל הסכמת הנושים להסדר המיוחד, והאשכנזים יחויבו להחזיר את כל

חובם בתשלום אחד.<sup>77</sup>

צרות רבות סבבוהו בצעריך ירושלים, דשו אותו כדבילה וספ תם ממכות הארץ ותחלואיה אשר חילה ה' בה ותשחת הארץ, תרד עיני דמעה בכיה לדורות קבועה, על כי דמה בתוכה היה, כי עליך הורגנו מקרא כפשוטו, ישר'אל המוכה מן השרץ השורץ על הארץ. וחרמי מצודות חרמי גוים על צוארנו נרדפנו, האוכל אוכל ראשון מנפש ועד בשר האם תמנו לגוע את חית הארץ? גם את פטירתה של אמו, בתאריך שלא נזכר, יחס לצרותיה – האלמנות והרדיונות הידועות על רקע כלכלי, הן באורח אישי והן ככלל יהודי העיר: 'מעיי מעיי אוחילה כי הוכפלה הצרה [...] היא אדונתי אמי אשר מתה כמו כן על צרת הבת ירושלים כי אם תם הכסף כי הייתה למאכל ולכיוזה ישלם ה' לעושה הרעה רעת האדם בארץ. קול יללה אשמיעה כי הן הייתה כזאת הרכה והענוגה תשתפך לארץ מררתה [...] מתה עלי רחל בארץ' (שרה הארץ [שם], הקדמת המחבר). המצב הכללי בירושלים תואר במקום נוסף בהקדמה לספר, תחת הכותרת 'שיר וחייה שסיד הרב המחבר זלה"ה': 'עיר האלהים היא הייתה אם כל חי [...] ועתה מרצחים איי הגויים על הארץ [...] העיר רבתי עם ואנשים בה מוכים ומעונים [...] נהפכו כל פנים לירקון יבשה הארץ [...] דווים ורחופים ונעונים בין אדום והישמעאלים [...] פלשתים ואנשי מרמה לא יצחו ימיהם [...] גרש יגרש את האמה הזאת ואת בנה למהר לשלחם מן הארץ [...] אחות עולם היא להם ובניהם ירשוה לקדושים אשר בארץ' (שם). בספרו הזכיר ר' אברהם מיוחס כמה וכמה פעמים את חמיו טוביה הרופא, כגון: 'ואמר החכם השלם והכולל מר קשישא עטרת ראשי מר חמי ח"ר [חכם רבין] טוביה הרופא הכהן נ"ע' (שם, א, דף קמא ע"א), 'כי בזה היה אומר מר חמי ח"ר טוביה הרופא הכהן נ"ע' (שם), 'כי בזה אמר מר ח"ר [מורי וחמין] ח"ר טוביה ז"ל' (שם, דף קמב ע"א). על ר' אברהם בכ"ר שמואל מיוחס ראה: א' בן יעקב, ירושלים בן החומות: לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים תשל"ז, עמ' 147-158. לא ברור אם אמנם אשתו, שהייתה כאמור בתו של טוביה הרופא, נולדה בירושלים, כפי שכתב בן יעקב, ראו: שם, עמ' 147.

76 א' כהן, א' סימון-פיקאלי וע' סלאמה, יהודים בבית המשפט המוסלמי: המאה השמונה עשרה, ירושלים תשנ"ו, תעודה 179, עמ' 212-213.



תעודה מארכיון בית הדין המוסלמי בירושלים על ניסיון לאיתור שד"ר שהביא תרומות לכיסוי החוב של הקהילה האשכנזית בעיר ואיום לסגור את בית הכנסת, 16 באוקטובר 1714

נראה שההסכם הנזכר לא כובד וההסדר בוטל. בסוף שנת 1716 נרשם בפנקס בית המשפט כי כמה מראשי הקהילה האשכנזית נאסרו 'בשל כספי המוסלמים שבחובת עדת היהודים האשכנזים וההקדש שלהם'.<sup>78</sup> המאסר נועד ללחוץ על האשכנזים לשלוח נציג מטעמם אל אחיהם באירופה כדי שישגו את הסכום הדרוש לתשלום החוב כולו בבת אחת. ניתנה להם לשם כך ארכה של ארבעה חודשים, והם הוזהרו כי אם השליח לא יחזור עם הכסף במועד, יגורשו האשכנזים מירושלים.<sup>79</sup> בעקבות כישלון המשא ומתן הזה חל קרע בין הנושים לבעלי החוב, והאשכנזים, שחששו לחייהם, ברחו מירושלים. בח' בחשוון תפ"א (1720) עלו הנושים הערבים על חצר האשכנזים והרסו ושרפו את החצר ואת בית הכנסת במקום על ארבעים ספרי תורה שהיו בו.<sup>80</sup>

לאחר שהנושים גילו כי לא הרוויחו דבר מפעולתם האלימה נגד הקהילה האשכנזית, וכי כספם לא הושב, הם הבינו כי רק בדרך של משא ומתן יוכלו להחזיר לעצמם את כספי החובות. על פי מסמך שמצא רב ברילינג בארכיון הממשלתי האוסטרי בווינה בישר יוסף הרופא ליהודי אוסטריה בדצמבר 1722 – לאחר ששמו לא נזכר בתיעוד שבידינו במשך כשמונה שנים – כי הושגה סוף סוף פשרה בין הצדדים בירושלים ועל פיה הופחת סכום החובות מ-100,000 זהובים לכ-70,000 בלבד, וביקש מהם לאסוף תרומות לצורך תשלום החובות.<sup>81</sup> טוביה הרופא לא נזכר כמי שהיה לו חלק במאמצים להשגת הפשרה בירושלים, ומכל מקום בעקבות הפנייה של יוסף הרופא אל יהודי אוסטריה אסרה הממשלה בצו ממלכתי משנת 1723 על איסוף כספים בתחומיה לטובת יהודי ארץ-ישראל.<sup>82</sup>

לאחר כישלון הצעת הפשרה משנת 1722 דרשו הנושים הערבים מהספרדים לשלם להם את חובות האשכנזים. באותה תקופה הלכו הספרדים בירושלים והידלדלו מבחינה כלכלית בעקבות הבצורת הקשה שפקדה את האזור בשנת תפ"ב (1722) והרעב הכבד שגרמה – 'וימכרו כל ישראל לחם ואין הימים כל אשר להם מאשר בבתיהם ולא נשאר בכל בתי בני ישראל כי אם גיתם ואין לחם ואין מים'.<sup>83</sup> ואם לא היה די בכך באה עליהם צרה נוספת: בט"ו במרחשוון תפ"ג (1722) בא לירושלים מושל חדש, וכמו רבים אחרים לפניו הוא אסר ועינה באכזריות רבה את ראשי העדה הספרדית במגמה

78 שם, תעודה 219, עמ' 256

79 שם.

80 על תגובת אנשי צפת על האירוע הטרגי ראו: א' מורגנשטרן, 'ציפיות משיחיות בצפת לאחר חורבן "החצר" הירושלמית בשנת 1720', מורשת ישראל, 8 (תשע"א), עמ' 92-119.

81 ד' ברילינג, 'הגזירה על מעות א"י באוסטריה בשנת 1723', ציון, יב (תש"ז), עמ' 90. בחלק מן המקורות לא ברור אם מדובר בחובות האשכנזים בלבד או גם בתוספת חובות הספרדים. כך גם באשר לסכומי הפשדות, שאף הם שונים מתקופה לתקופה. בהסדרים משנת 1726 ואילך הנוכרים במאמר זה, מדובר כנראה בחובות האשכנזים שנוספו על חובות הספרדים. הספרדים נתפסו כמייצגי העדה היהודית ואחראים גם להחזר חובות האשכנזים, שברחו מן העיר לאחר חורבן החצר האשכנזית בשנת 1720. נראה ששטרי החוב של האשכנזים מן המאה השמונה-עשרה או לפחות חלקם הגדול נשארו בידי הנושים הערבים עד בואם של תלמידי הגר"א לירושלים בראשית המאה התשע-עשרה. על פרשת החובות במאה השמונה-עשרה ראו: כהן, סימון-פיקאלי וסלאמה (לעיל, הערה 76), עמ' 153-156, 508-509. על הסדרת חובות האשכנזים במאה התשע-עשרה ראו: ר' גפני, א' מורגנשטרן וד' קאסוטו, החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים, ירושלים תש"ע, עמ' 59-70.

82 ברילינג (שם), עמ' 89-96.

83 ר' מיוחס, קונטרס מגילת יוחסין, המעשה והנס אשר אירע להרב הגאון הגדול המפורסם בעהמה"ח ס' [בעל המחבר ספר] פרי האדמה [...] בשנת התפ"ג [1723] אשר כתב הגאון הנ"ל בכתב ידו, ירושלים תרל"ה.



הסלטאן אחמד  
(אהמט) השלישי  
(1736-1673)  
מקבל את פניו של  
השגריר ההולנדי  
בארמון טופקאפי  
באסתאנבול

לסחוט מהם כספים. רק לאחר פעילות שתדלנית נמרצת הסכים המושל לשחרר את ראש הקהל ר' משה מיוחס תמורת חתימה על התחייבות להשיג בתוך תשעים ואחד יום את הסכום העצום של 91,000 גרוש – קנס שהטיל המושל על היהודים מפני שלטענתו הם מבזים ומקללים שלוש פעמים ביום את המוסלמים ומכנים אותם 'עם הדומה לחמור'.<sup>84</sup>

ההתחייבות נראתה בלתי ניתנת למימוש בעליל. הדרך היחידה להצלת יהודי העיר הייתה פנייה בהולה אל ראשי היהודים בכירת האימפריה, אסתאנבול, כדי שיסייעו להם בדרך של שתדלנות לבטל את הקנס השרירותי. לשליחות נבחר הרב רפאל בכ"ר שמואל מיוחס, נכדו של ר' משה מיוחס ואחי חתנו של טוביה הרופא. בקונטרס 'מגילת יוחסין' הוא תיאר את פרשת שליחותו כשרשרת של מעשי נסים.<sup>85</sup> את הגעתו המהירה מנמל יפו למחוז חפצו אסתאנבול הגדיר קפיצת הדרך, ואת שתדלנותו של הגביר היהודי דוד זונאנה לטובת יהודי ירושלים תיאר כמעורבות נסית. לדבריו בבואו לאסתאנבול, באמצע שנת תפ"ג (1723), הוא הציל את חייו של 'השר והטפסר נשיא ישראל העומד אל שער המלך כמוהר"ר ג'ליבי זונאנה הי"ו'<sup>86</sup> ממגפה שעמדה לפגוע בו ובמשפחתו. מתוך הכרת טובה על נס ההצלה הפעיל זונאנה, שהיה הספק הראשי של חיל הינצ'רים, את קשריו בחצר הסלטאן על מנת להפך את עצת מושל ירושלים,<sup>87</sup> ובעקבות זאת בוטלו ההיטלים על יהודי ירושלים משנת 1722.

84 שם.

85 שם.

86 נראה שמדובר כאן בדוד זונאנה. ראו עליו בהרחבה: י' אקר, 'הבאזרגיאן של אוג'אק הינצ'רים – ביוגרפיה של תפקיד', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ב, עמ' 27-48.

87 קונטרס (לעיל, הערה 83).

המידע המוצק והראשוני על השתתפותו של טוביה הרופא בשנת 1725 במשא ומתן על הסדר החובות היהודים נמצא במסמכי בית המשפט המוסלמי בירושלים. ב־25 במרס 1725 התייצבו לדיון בבית המשפט כחמישים באי כוח של הקהילה היהודית בירושלים; בראש רשימת שמותיהם בפרוטוקול בית המשפט נכתב שמו של הרב סלמון בן שמואל, ואחריו – 'הרב טוביה הרופא', ומקומו ברשימת השמות מעיד על חלקו החשוב בניהול המשא ומתן. נושא הדיון היה חוסר יכולתה של הקהילה הספרדית לשלם את חובותיה מאחר שמנהיגה, הרב אברהם יצחקי, ברח מירושלים, לאחר שנדרף אישית על ידי השלטונות; בלעדיו, טענו נציגי היהודים, אין הקהילה מסוגלת לטפל בהחזרת חובותיה לנושים:

הם הודיעו למולאנה [אדוננו] השופט של השריעה, כי בהיות הרב אברהם בן איסאק [יצחק] היהודי בירושלים הנאצלה, בהיותו העומד בראשו היה נוהג לשים פניו לארצות בהן נמצאים יהודים, לאסוף להם סכומי כסף מהצדקות [...] להביאם לירושלים הנאצלה ולחלקם בין הנושים [...] הוא נהג לטרוח בארגון עניינינו לפרוע את חובותינו [...] אולם בשל העוול שנעשה לו הוא שם פעמיו לעיר חברון ושהה בה תקופה של שבע שנים. אז הידרדר מצבנו והתרבו חובותינו בשל חסרוננו של משהו שיהיה אחראי לנו, ינהל את חיינו [...] אנו מבקשים מכבוד מולאנה השופט [...] לכתוב מכתב לרב אברהם הנזכר לזמנו שיבא לכאן [...] והיה אם תחויב עדת היהודים במחבוש הרי שלא יכלאו את הרב אברהם ואף אחד לא יתנכל לו, אף אחד מבעלי השררה המקומיים לא יטיל עליו דבר מה ולא ישלח אליו משהו מאנשיו, לא אנשי הצובאשי [הממונה על הביטחון בעיר] ולא אנשים אחרים מביניהם.<sup>88</sup>

על פי פרוטוקול מאוחר יותר, מן ה־15 באפריל 1725, הופיעו בפני בית המשפט 'קהל רב מבין הנושים' של חובות היהודים וביקשו אף הם שבית המשפט יורה על החזרת הרב ר' אברהם יצחקי מחברון לירושלים כדי שינהיג את הקהילה היהודית וסייע בידה לאסוף כספים להחזרת החובות. השופט נענה לבקשתם, ולאחר שהובטח לר' אברהם יצחקי כי לא יאונה לו כל רע והוא לא ייאסר בשל חובות כלל היהודים, הוא חזר לירושלים.<sup>89</sup> אולם גם שובו של מנהיג הקהילה לא הביא לפתרון בעיית תשלום החובות. מאחר שהצדדים בירושלים לא הצליחו להגיע לפשרה חדשה, בעיקר בשאלת הריבית הגבוהה שנדרשו היהודים לשלם ופרישת התשלומים, פנו נציגי היהודים בירושלים ל'שער העליון' באסתאנבול בראשית 1726 בבקשה לכפות על הצדדים הסדר צודק לתשלום החובות.

על פי הצווים הסלטאנים שפורסמו ביוני 1726 ובפברואר 1727,<sup>90</sup> נתקבלה דרישת היהודים בירושלים שסכום החוב יעמוד על 60,000 גרוש וישולם לנושים בעשרה תשלומים לאורך תקופה של עשר שנים. הצו מיוני 1726 קבע בלשון תקיפה כי מכאן ואילך 'יש לאסור ולהפסיק את מעשי העושה הנעשים כלפיהם בניגוד לשריעה ולקאנון',<sup>91</sup> וכי מעתה ואילך יקבלו [הנושים] את חובם

88 כהן, סימון-פיקאלי וסלאמה (לעיל, הערה 76), תעודות 220–221, עמ' 257–258.

89 שם, תעודה 221, עמ' 258–259.

90 שם, תעודה 159, עמ' 188–190. וכך נאמר בצו מיוני 1726: 'עדת היהודים הגרים בירושלים הנאצלה הציגו את מצבם בפני השער העליון, באומרים שהם מתפרנסים מכספי הצדקה והנדריים המגיעים אליהם. בהתאם לצרכים הם לוו מאנשים [סכומי] כסף בריבית. בכל שנה גדלה הריבית המוטלת עליהם והריבית מתוספת לקרן. מוטלים עליהם חובות רבים ואין ביכולתם לפרוע את כל החובות המוטלים עליהם בבת אחת. הם ביקשו מאתנו [להוציא] צו נאצל המורה על חלוקת כל החובות המוטלים עליהם בשיעורים שווים לעשר שנים' (שם, עמ' 188).

91 קאנון פירושו תקנות מאוחרות. ראו: שם, עמ' 132, הערה 15.



על פי החלוקה לשעורים שווים לעשר שנים'. מנוסח הצו מפרואר 1727 עולה כי חלק מהנושים התנגדו לצו מיוני 1726, ועל כן הזהיר אותם הסלטאן כי הפקיד שנשלח מאסתאנבול לירושלים לפקח על ביצוע הצו יביא לידיעת הוויזר הגדול באסתאנבול את רשימת הנושים המתנגדים לצו הסלטאני, ו'אלה שלא יצייתו [ויפעלו] בניגוד לצו הנעלה שלי יש לשלוח לאיסטנבול [ושם ייענשו]'.<sup>92</sup>

התנגדותם של חלק מהנושים לצו הסלטאן באה לביטוי בראשית מאי 1727. עוד בטרם נרשמו הצווים הסלטאניים בפנקס בית המשפט בירושלים, הגישו חלק מהנושים תביעה של הרגע האחרון לחייב את היהודים בהשבת החובות ולאסרם עד שיעשו זאת. וכך נאמר בפרוטוקול בית המשפט: 'אולם לפני הופעת הצו הסלטאני הנאצל תבעו חלק מהנושים הנזכרים [את כספם] מהיהודים, והם נאסרו במצודה השמורה [מצודת ירושלים ('מגדל דוד'), שבה שכן חיל המצב]'.<sup>93</sup> אך כעבור זמן לא רב שונה פסק הדין: היהודים שוחררו ממאסר לאחר שנתקבלה טענתם כי הם פושטי רגל ועל כן אינם יכולים לעמוד בתשלום החובות. בתוספת חשובה בפסק הדין צוין המתאם שמצא בית המשפט בירושלים בין צו הסלטאן ובין דין השריעה: 'ובייחוד כשהדבר תואם לשריעה הנאצלה, כאשר נתגלה חוסר יכולתם לפרוע זאת בבת אחת. יש לפעול על פיו, ואסור להפך את דבריו. שהרי ציווה אותנו שלא לחלוק על דעת כבוד הסולטאן [...] ולגבי האביון: "יש לחכות" על פי הכתוב "עד אשר ירווח לו"'.<sup>94</sup> הטענה בדבר פשיטת רגל אילצה בסופו של דבר את כל הנושים לקבל את הצווים הסלטאנים.

גם ראשי 'ועד פקיד קושטא',<sup>95</sup> שהוקם בשנת תפ"ו (1726), הצביעו במסמך פומבי שפרסמו באדר תפ"ז (1728) על צווי הסלטאן הנזכרים כנקודת המפנה בהסדרת החובות ומעמד יהודי ירושלים:

הורו לה' כי לעולם חסדו אשר נתן כזאת בלב המלך יר"ה [ירום הודו] [...] ועשה בה מאמר זה, כתב ידו של המלך בעצמו, הנקרא בלשון תוגרמה חאט"י שירי"ף ונחתם בטבעת המלך גזרה על אודות הפוזורים [החובות] וההוצאות אשר מאז ומקדם רבו [...] והאיש אשר יעשה בודון לבלתי שמוע דמו בראשו [...] וזאת שנית מאמר מאת משנה למלך יר"ה הנקרא בלשונם פירמא"ן [...] להזהיר גדולים על הקטנים כל הב"ח [הבעלי חוב] ליפרע במשך זמן עשרה שנים רצופות לערך ששה אלפים גרוש לשנה [...] ובו בפרק נשלח מכאן [...] איש שר וגדול הנקרא בלשונם קאפגי"י באש"י ואתו איש יהודי מבין דבר לכלכל הדבר באזני עם הארץ.<sup>96</sup>

האם היה טוביה הרופא מעורב במהלך הכפול שהתנהל בחצר הסלטאן ובטרקליני בית המשפט המוסלמי בירושלים? ר' שמעון וולף ורטהיימר, בנו של ר' שמשון ורטהיימר, ציין במכתב ששלח בשנת תפ"ט (1729) אל גיסו ר' משה ב"ר דוד אופנהיים כי את השגת הסדר פרישת החובות יש לזקוף

92 שם, תעודה 161, עמ' 192. הכוונה אולי לשיגור רשימת הסרבנים.

93 שם, עמ' 192-193.

94 שם.

95 על הקמת הארגון ראו: א' מורגנשטרן, השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תשס"ז, עמ' 87-114; ברנאי (לעיל, הערה 38), עמ' 129-158. על סיוע הקהילה היהודית בקושטא ליהודי ארץ-ישראל ראו: י' בן-נאה, 'סיועה של קהילת איסטנבול ליהודי א"י במאה השבע-עשרה', קתדרה, 92 (תמוז תשנ"ט), עמ' 65-106.

96 תחזקנה ידיכם השומעים, קושטא תפ"ז – זהו כתב שליחות שנדרס על דף אחד. וכן ראו: א' יערי, 'ר' משה ישראל ושליחותו למען ארץ-ישראל', סיני, כה (תש"ט), עמ' קמט-קסג. על כתב השליחות חתומים שבעת ראשי 'ועד פקיד קושטא': אברהם צונצין, חיים קשינו, מרדכי אלפאנדר, חיים די מדינה, שמעון אלוף, חיים קמחי ורפאל מאגולה.

לזכותם של שלושה אישים: הראשון שבהם טוביה הרופא מירושלים, ולצדו שניים שפעלו במקביל לו בבירת האימפריה, המדפיס יונה אשכנזי והרב חיים קמחי.<sup>97</sup> קויפמן, שראה את מכתביו של ר' שמעון וולף ורטהיימר והביא חלק מהם לדפוס, סיכם את הפרשה כדלקמן:

וגם הנצנים נראו בארץ, וקול התור נשמע מבשר שלום משמיע ישועה, כי השכילו בני ירושלים להתפשר עם אויביהם. ובזאת נאותו להם אם יפרעו להם ארבעים אלף זהובים כסף, והוא רק שלישי הסך העצום העולה למאה ועשרים אלף זהובים המגיע להם, כי הפירות ושבח הכספים נתוספו וצמחו למעלה מראשם, ויש תקוה לאחריתם כי עתה אחרי שבאו לעמק השנה לא יראה עוד שור וחמס בגבולם. ויותר שידע ר' וולף [ורטהיימר] את כל הנעשה באחוזה מרעיו הסרים למשמעתו בחצר המלכות, עוד היה לו מרוצת מכתבים עם אנשים רמים ונישאים בארצות המזרח, ובראשם עם ר' טוביה הרופא [וההדגשה שלי], בנו של הגאון ר' משה נארול, אשר עזב את מקום מושבו [...] בקאנסטאנטינאפל הבירה, לשכון בחצרות ה' ולבקר בהיכלו בעיר הקדש ירושלים. והוא שתה את קבעת כוס התרעלה עם אחיו המיוסרים, וכמעט כל אשר לו נגזל ונגנב [...] והוא היה כבן ע"ה שנה בעת אשר הריץ את אגרותיו לר' וואלף בדבר הפשר אשר הגיעו אליו בענין עול חובותיהם.<sup>98</sup>

קרוב לוודאי שהרס חצר האשכנזים בשנת 1720 והניסיון בשנת 1722 להטיל על הספרדים גם את תשלום חובותיהם של האשכנזים, האיצו את הפעילות בירושלים ובחצר הסלטאן להסדרת תשלום החובות של יהודי ירושלים. המאמץ נבע כנראה מן החשש של ההנהגה היהודית שמא יהיה גורלם של הספרדים בירושלים דומה לזה של הקהילה האשכנזית, שנאלצה לעזוב את העיר. החלטתם של ראשי 'ועד פקידי קושטא' לאמץ את הסדר החובות שביקשו יהודי ירושלים, ולהעמיד לרשות הנושים את סכומי הכסף שיידרשו לתשלום החובות, הביאה לפריצת דרך ושחררה את יהודי ירושלים מעול החובות המידי. 'ועד פקידי קושטא' קיבל עליו אחריות כוללת לקיום היישוב מבחינה כלכלית וחברתית והיה מעין הנהגת-על לצד ההנהגה המקומית של יהודי ירושלים. אנשי הוועד מילאו חלק מתפקידי ההנהגה המקומית של הקהילה הירושלמית – הם טיפלו בהחזרי החובות של הקהילה, דאגו לתקציבה השוטף, תיקנו תקנות דתיות וחברתיות, הציבו בעיר פקיד ממונה מאסתאנבול שישגיח על ענייני הקהילה, ושיגרו שד"רים לכל רחבי העולם היהודי.<sup>99</sup> הסמכויות שניכס לו הארגון בייצוג האינטרסים של הקהילה היהודית בירושלים העצימו את יכולותיו הן כלפי יהדות העולם והן כלפי השלטונות העות'מאניים, וביצרו את מעמד המשפטי של יהודי ירושלים מול השלטונות, וביססו בכך את המפנה לטובה שחל במעמדם. בכתב שליחות מאדר תפ"ז הכירו חברי 'ועד פקידי קושטא' בשעה ההיסטורית שנקרתה לפניהם: 'הן עתה הרחיב ה' לנו, הגדיל ה' לעשות עמנו, ולכל בני ישראל היה אור [...] ראו את ישועת ה' אשר לא היה לעולמי' [ם] מיום הַנְסְדָה הארץ', והם סיימו בקריאה לעלייה משיחית בנוסח הצהרת כורש: 'מי בכם מכל עמו יהי אלקיו עמו ויעל לירושלם'.<sup>100</sup>

97 קויפמן (לעיל, הערה 39), עמ' 41-42. בשל טעות או כתוצאה מניסוח לא זהיר של יערי התקבעה ההנחה המוטעית כי טוביה הרופא היה בין מנהלי המשא ומתן בקושטא ולא בירושלים, והדבר גרם בלבולים, חוסר התאמה וסתירות בהבנת הפרשה. וכך כתב יערי: 'בינתיים נמשך בקושטא המשא ומתן עם הנושים, באמצעות ציר אוסטריה, ובאמצעות הרופא ר' טוביה ב"ר משה נארול, המדפיס יונה בן יעקב אשכנזי מזאלוץ, והרב ר' חיים קמחי' (יערי [לעיל, הערה 33], עמ' 336-337).

98 קויפמן (שם), עמ' 31-32.

99 יערי (לעיל, הערה 33), עמ' 373-389.

100 תחזקנה ידיכם (לעיל, הערה 96).

ספר חשבון פסח מט

## שדה הארץ חג

אשר פעל ונעשה האיש ארזוני האר"ש איש אחד מן הדמתיים מיקירי ירושלים אינו אלא שרף ומלאך פניו  
תמי תכא שר"ה מקבתו במר לה לה . ארי עלה ונסתפק וישב עליהם תשובה מעליה עזו לעמו יתן  
דינא רבא ודינא חוטא כמשתל במיתא מחלכא הוא מפרק לה . והיו תוצאותיו בסדר עליון חג  
משרים על סדר ארבעה טורים אור"ח לנדיק בעזר משרי מאד נעלה . פו"ס כדת"א ונה"ר דע"ה  
ויר"ה דע"ה יבין שמועה בויקין וחכמות והלכות נחלות וזין אחים נחלק נחלה . וכמוחב מבינתו שנה  
ופוסקים ראשונים ואת אחרונים וכעלי הפרשום בלה תנוי אתי מכללא . אישק"ר מפרקים כתב  
בזרים והיה העיבוד למישור בערב"ה כהד ובשעלה . קרן אור פניו קרב"ה רא"ס קרנו האדם הגדול  
מזו ומגדול חליהו בבור הוא בשחקים ונחא הפרש"ה ונה כל מילי דמר העמק טאלה . הן כל אלה  
פעלת נדון איש תמים חד מן קמייא מבי עליה אבי אבי רבי רבי כארי וכלכיא הרב המובהק מאיר  
כ"ר י"ז ז"ל ה"ז חסידא קרישא במוה"ר **אברהם בכ"ר שמואל מיוחס** ונה"ס  
תנכ"ה אל המנוחה ואל הנחלה . הן קטן וזכה  
דאורייתא כ"ר מניה דמר ביהו רבא להאניא לאור האל שופרא בדפוס"ת יד יעזר מעינותיו חוצה וכל נפש  
הישה יבא חב"ל לה . אבי אבי הוא חיש כעזר גולה ומטלטל בשליחותיהו דרכנן תקיפי ארעא ע"ה  
**חברון** תוב"ב ברבי ר"ב חלוא ברא דחמרא דלא ידע לכוין אימר"א ועירא מאכשי יושלם כתפארת  
אדם ואדם אין **יוסף יעקב** בן הרב המחבר קבוצ היחס וסמעלם . יוא רעוא  
יעלה לרצון לרית כיוחם **כריה שדה אשר פרכו ה' (לפ"ק) ושעתי**  
נדיק ידעון רצון תורה חומות על  
אכשניא טלה : בורא

נרפס בליוורנו יעיא



ברפוס השותפים

החכם כמוה"ר **אברהם יצחק קאשטילו** נ"ז

והמשיב ל כמוה"ר **אליעזר סעדון** נ"ז

שער הספר 'שדה  
הארץ' (חלק ג')  
מאת ר' אברהם  
בכ"ר שמואל  
מיוחס, חתנו של  
טוביה הרופא,  
ליוורנו תקמ"ח  
(1778)

## סיכום

בשל חוסר תיעוד מספיק אין ביכולתי לקבוע במפורש כי טוביה הרופא עלה לירושלים בשנת 1715 מלכתחילה בשליחות הצלה מטעם קהילות האשכנזים באירופה. אך ברור כי עלה מיד לאחר הסתלקותו של יוסף הרופא מתפקיד המתווך בפרשת החובות של האשכנזים בירושלים, בעקבות סירובן של הקהילות האשכנזיות באירופה לכבד את הסכם הפשרה שהשיג בשנת 1714. קשריו הידועים של טוביה הרופא עם ר' דוד אופנהיים מחזקים את ההשערה כי הוא נבחר לנהל את המשא ומתן על החזרת חובות האשכנזים לערביי ירושלים, ובמכתבו הפרטי היחיד שהגיע לידינו התייחס טוביה במפורש לכך שהוא ממלא שליחות בקרב יהודי ירושלים. ייתכן כי החלטתו לעלות לירושלים נבעה גם ממניעים אישיים, ואלו הקלו עליו לצאת לשליחות המסוכנת.

בעקבות נישואי בתו ג'מילה בירושלים לגאון הצעיר המקובל ר' אברהם בכ"ר שמואל מיוחס, בעל 'שדה הארץ' ואחיו של ר' רפאל בכ"ר שמואל מיוחס, הפך טוביה הרופא, יליד מץ שבצרפת ומי שהיה רופא בחצר הסלטאן, למגנם של יהודי ירושלים ולחלק בלתי נפרד מן העילית של החברה היהודית של ירושלים. על מעמדו הבכיר בניהול המשא ומתן להחזרת החובות לערביי ירושלים מעידים פרוטוקולים של בית המשפט המוסלמי בירושלים וגם דבריו של ר' וולף וורטהיימר כי הוא אשר ניהל בהצלחה מרשימה את המשא ומתן בירושלים, לצדם של ר' יונה אשכנזי ור' חיים קמחי, שפעלו באסתאנבול.

יש להניח שמעמדו הנכבד של טוביה כרופא מומחה בירושלים, שהעיד עליו הנזיר הפרנציסקני הורן, והיכרותו עם אנשי לשכתו של הסלטאן אחמד השלישי (1703–1730) עוד מתקופת היותו רופאו האישי של הוויזיר הראשי ראמי פאשא תרמו להצלחתו – ולהצלחת שולחיו, מנהיגי יהדות אשכנז ומנהיגי היהודים באימפריה העות'מאנית – בטיפול בבעיה המסובכת של החזרי החובות.

לנוכח מיעוט התעודות העבריות שבידינו רק פתיחת הארכיונים העות'מאניים עשויה לחשוף את מלוא המידע על ההתגייסות של כלל ישראל להצלת יהודי ירושלים בראשית המאה השמונה עשרה, על פעילותו וגורלו של יוסף הרופא ועל חלקו של טוביה הרופא בפעילות שמאחורי הקלעים להשגת הפשרה בעניין תשלומי החובות של הקהילה היהודית בירושלים בשנים 1715–1729.

מכל מקום יש לזקוף לזכותו של טוביה הרופא גם תוצאות לוואי היסטוריות של פעילותו. עם הסרת נטל החובות מעל הקהילה היהודית בירושלים, פסקו הרדיפות של יהודי העיר; ובעקבות הקמת 'ועד פקידי קושטא' בשנת 1726 ותמיכתם הכלכלית והפוליטית הנמרצת ביהודי ירושלים, החלה פריחה של היישוב היהודי בעיר, ואלפי יהודים עלו אליה לקראת שנת הת"ק (1740), שנה שנכרכו בה גם ציפיות משיחיות אקוטיות.<sup>101</sup> מן הראוי אפוא להעניק לטוביה הרופא את המקום הראוי לו בזיכרון ההיסטורי של העם היהודי כמנהיג אמיץ ובעל שיעור קומה, שנשא בעול אחיו המיוסרים בירושלים, ולא רק כאחד מגדולי הרופאים היהודים בזמנו.

101 א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות: מעליית הרמח"ל עד הגאון מווילנא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 118–119.